

Ks. Henryk MAŁECKI

DWUSTULECIE KOŚCIOŁA WARSZAWSKIEGO W ZARYSIE

Spis treści: 1. Aktualny stan badań; 2. Archidiakoniat czersko – warszawski; 3. Diecezja warszawska; 4. Archidiecezja warszawska; 5. Krótkie biogramy ordynariuszy, sufraganów i administratorów warszawskich.

Jubileusz 200 – lecia, jaki w 1998 roku obchodzi archidiecezja warszawska budzi potrzebę przypomnienia choćby w zarysie jej dziejów tak nierozzerwalnie związanych z burzliwą historią stolicy i społeczeństwa, przeżywającego nieraz dramatyczne przemiany społeczno-polityczne. Kościół warszawski był obecny we wszystkich zrywach narodowych, wraz z społeczeństwem przeżywał klęski i represje. Inspirował także wielki wysiłek zbiorowy zmierzający do odzyskania niepodległości Polski.¹

1. Aktualny stan badań

Dotychczas nie powstała synteza dziejów Kościoła warszawskiego a to z powodu skąpej bazy archiwalnej, bowiem najcenniejsze dokumenty źródłowe uległy zniszczeniu w czasie działań wojennych w 1939 roku, a następnie w Powstaniu Warszawskim.² Natomiast to, co ocalało z Archiwum Archidiecezji Warszawskiej oraz materiały źródłowe pośrednio związane z dziejami Kościoła Warszawskiego znajdujące się w archiwach diecezjalnych: poznańskim, włocławskim, siedleckim a także w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwum Watykańskim pozwala na uka-

¹ Skróty według *Encyklopedii Katolickiej (EK)* z wyjątkiem następujących:

AAW - Archiwum Archidiecezji Warszawskiej

BKP - Biskupi Kościoła w Polsce

APMW - Archiwum Państwowe Miasta st. Warszawy

SKChW - Studium Kultury Chrześcijańskiej w Warszawie

Zb. Kor. - Zbiór Korotyńskich

² Por. J. WIETESKA, Na Millenium, w: *Szkice do dziejów archidiecezji warszawskiej*, Rzym 1966, 12; por. RADA PRYMASOWSKA ODBUDOWY KOŚCIOŁÓW WARSZAWY, *Przewodnik po bazylice św. Jana Chrzyciciela w Warszawie*, Warszawa 1973, 5; por. IDEM, *Podziemia kościołów Starej Warszawy*, Warszawa 1957, 5.

zanie w zarysie panoramy dziejów tego Kościoła lokalnego. Pierwsza poważniejsza publikacja poświęcona temu tematowi ukazała się po uzyskaniu niepodległości w 1918 roku w specjalnym zeszycie Wiadomości Archidiecezji Warszawskiej.³ Nie wiele zmienił się stan badań na ten temat w okresie międzywojennym. Chociaż W. Kwiatkowski, mając dostęp do dość bogatych wtedy zasobów Archiwum Archidiecezjalnego oraz Archiwów Państwowych mógł wyczerpująco opracować temat, ale tak się nie stało.⁴ Już po wojnie w 1948 roku na łamach Wiadomości Archidiecezjalnych ukazał się artykuł tego autora *Sto pięćdziesięciolecie utworzenia diecezji warszawskiej*.⁵ W 1952 roku, na tychże łamach ukazał się kolejny artykuł *I ordynariusz warszawski biskup Józef Bończa Miaskowski*,⁶ tegoż autora. Publikacje te jak je ocenił J. Wysocki zasłużony archiwista i historyk Kościoła⁷ dalekie były od doskonałości naukowej. Tematowi temu poświęcił uwagę także W. Malej. Opublikował on w 1961 roku w Wiadomościach Archidiecezjalnych krótki artykuł *Archidiecezja Warszawska*.⁸ W 1966 roku ukazała się w Rzymie praca zbiorowa pod jego redakcją szerzej traktująca temat archidiecezji warszawskiej zatytułowana *Szkice do dziejów archidiecezji warszawskiej*. Po nim temat ten podjął B. Bijak. Jego artykuł w Wiadomościach Archidiecezjalnych *Powstanie Archidiecezji Warszawskiej i jej dzieje* opublikowany w czasie milenijnych obchodów Chrztu Polski miał w tym kontekście szczególne znaczenie. Ważnym przyczynkiem była też praca Z. Skiełczyńskiego *Archidiecezja Warszawska w latach 1818 – 1830* wydana w Studiach z Historii Kościoła w Polsce.⁹ Dla poznania dziejów Kościoła na Mazowszu duże znaczenie miała praca L. Królika *Kapituła Kolegiacka w Warszawie do końca XVIII wieku*.¹⁰ Jest to pozycja książkowa w której autor obszernie potraktował dzieje archidiaconatu warszawskiego - rzeń przyszłej diecezji i archidiecezji. Prace badawcze na ten temat prowadził także wspomniany J. Wysocki. Autor ten przygotował monografię *Powstanie diecezji warszawskiej*, która ukazała się wiele lat po jego śmierci, wydana staraniem W. Wojdeckiego w 1998 roku. W Papieskim Wydziale Teologicznym w Warszawie na seminariach z historii Kościoła pod kierownictwem L. Królika powstają kolejne, oparte na materiałach źródłowych monografie dotyczących dziejów

³ Por. WAW 8(1918), nr 5-6 (zeszyt jubileuszowy).

⁴ Ks. W. Kwiatkowski jeszcze przed zniszczeniem zasobów archiwalnych w czasie drugiej wojny światowej zajmował się tym tematem. Por. opinię krytyczną J. Wysockiego, Biskupstwo Warszawskie, WAW 62(1972), nr 7/8, 207.

⁵ Por. W. Kwiatkowski, *Sto pięćdziesięciolecie utworzenia diecezji warszawskiej (1798-1948)*, WAW 32(1948), nr 1-2, 12-22; nr 3-4, 40-52 ; por. J. Wysocki, *Powstanie diecezji warszawskiej*, Leszno koło Błonia: Lumen 1998, 7.

⁶ W. Kwiatkowski, *I ordynariusz warszawski Józef Bończa Miaskowski*, WAW 36(1952), nr 1, 18-38.

⁷ Por. J. Wysocki, *Biskupstwo...*, art. cyt., 20.

⁸ W. Malej, *Archidiecezja Warszawska*, WAW 43(1961), nr 1-2, 48-58.

⁹ Por. Z. Skiełczyński, *Archidiecezja Warszawska w latach 1818-1830, Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 4, Warszawa 1978, 9-206.

¹⁰ L. Królik, *Kapituła Kolegiacka w Warszawie do końca XVIII wieku*, Warszawa 1990; por. B. Bijak, *Powstanie Archidiecezji warszawskiej i jej dzieje*, WAW 48(1966), nr 9, 196-204.

instytucji kościelnych i parafii archidiecezji. Z materiałów źródłowych na ten temat, ocalałych ze zniszczeń wojennych, zachowały się w Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, akta gospodarcze i *varia* – korespondencja biskupów warszawskich¹¹ i inne fragmentaryczne źródła.

2. Archidiakonat czersko – warszawski

Swój historyczny początek diecezja warszawska miała w archidiakonacie mazowieckim należącym do biskupstwa poznańskiego.¹² Jako jednostka organizacji kościelnej archidiakonat mazowiecki został powołany około 1075 roku.¹³ Granica jego biegła od północy wzdłuż Wisły aż w okolice Płocka. Na odcinku zachodnim pokrywała się z granicą ziemi łęczyckiej i sochaczewskiej, dalej, aż do rzeki Pilicy była raczej granicą umowną.¹⁴ Południowy odcinek granicy biegł od Pilicy w okolice Białołęzów, przecinał Wisłę obejmując najbliższe parafie jak Łaskarzew, Wodynia, Niwiska, i sięgał rzeki Liwiec. Następnie wzdłuż Liwca biegł w okolice Węgrowa i na północy niemalże w prostej linii zakreślał okolice przyszłej Warszawy.¹⁵ Otaczały go diecezje: płocka, gnieźnieńska, krakowska, sandomierska. Była to swoista enklawa oddzielona od macierzystego Poznania granicą archidiecezji gnieźnieńskiej.

Ta sytuacja administracyjna, trwająca od zarania dziejów Kościoła w Polsce budziła żywe zainteresowanie wielu historyków i być może dlatego powstało wiele hipotez. Pierwsza hipoteza – Wł. Abrahama łączy powstanie Archidiakonatu czerskiego z powstaniem archidiecezji lubuskiej, powołanej przez legata papieskiego Idziego około 1123 roku. Według tej hipotezy archidiakonat miał być rekompensatą dla biskupa poznańskiego. Druga – S. Łaguny łączy powstanie archidiakonatu z utworzeniem biskupstwa kruszwickiego, później zwanego płockim.¹⁶ Twierdził on, że aby uniknąć niezadowolenia biskupa poznańskiego Ungera, któremu pomniejszono diecezję, dodano tereny znajdujące się na Mazowszu Południowym. Trzecia – M. Gembarowicza podtrzymywała hipotezę Wł. Abrahama zwracając przy tym uwagę na cele polityki wewnętrznej Kościoła chcącego bardziej związać Mazowsze z resztą kraju. Czwarta – J. Umińskiego uważała, że archidiakonat powstał na bazie kolonii poznańskiej, która osiedliła się na tym terenie w czasie reakcji pogańskiej w latach trzydziestych XI wieku. Piąta hipoteza – J. Nowackiego wiąże powstanie archidiakonatu z 1000 rokiem, kiedy to biskupstwo poznańskie otrzymało środkowy pas kraju

---

¹¹ AAW 856, *Akta gospodarcze i varia 1748-1850*.

¹² Por. B. KUMOR, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1969)*, *ABMK* 20(1970), 282.; por. R. GRODECKI, S. ZACHOROWSKI, J. DĄBROWSKI, *Dzieje Polski średniowiecznej*, Kraków: Universitas 1955, t. 1, 121-122; por. L. KRÓLIK, *Kapituła...*, *dz. cyt.*, 21 n; por. J. WYSOCKI, *Biskupstwo...*, *art. cyt.*, 208n.

¹³ Por. L. KRÓLIK, *Kapituła...*, *dz. cyt.*, 22

¹⁴ Por. J. WYSOCKI, *Biskupstwo...*, *art. cyt.*, 208.

¹⁵ *Tamże*.

¹⁶ Por. B. KUMOR, *Reorganizacja metropolii i nowe funkcje biskupstw*, w: *HKP*, Poznań-Warszawa : Pallotinum 1974, 80-81.

obejmujący takie ośrodki jak: Kalisz, Łąd, Łęczycza, Gostynin, Sochaczew, Grójec, Czersk i ziemie położone za Wisłą aż do Liwca w stronę Bugu. Według tej hipotezy istnienie archidiaconatu potwierdzone zostało przy reorganizacji struktur kościelnych za panowania Bolesława Śmiałego około 1076 roku. Ponadto J. Nowacki uważał, że wcześniej istniało na tym terenie biskupstwo grójeckie i to po nim został archidiaconat i tendencje do pewnej niezależności tej instytucji. Brak jest źródeł, by jednoznacznie rozstrzygnąć tę sprawę. W. Malej idąc za J. Nowackim uważa, że oddanie szerokiej połaci Mazowsza w strefę wpływów diecezji wielkopolskiej było rzeczą potrzebną nie tylko z racji kościelnych, ale i politycznych, ponieważ ściślej wiązało Mazowsze o ambicjach separatystycznych z krajem Polan.¹⁷ Interesujący nas teren w tym czasie był pod jurysdykcją Książąt Mazowieckich z gałęzi Piastów aż do 1526 roku, kiedy to ostatecznie lenno mazowieckie zostało wcielone do Korony.¹⁸

Od X wieku pulsowało tu życie religijne. Zakładano parafie, funkcjonowała na tym terenie kapituła kolegiacka w Grodźcu (dziś Grójcu) przeniesiona następnie do Czerska.¹⁹ Zdumiewający jest w tym czasie szybki rozwój Warszawy – wsi należącej do książąt mazowieckich, która zdystansowała tak znane grody jak: Czersk, Grodziec, Mszczonów, Rokitno, Błonie, Sochaczew, Łowicz i Kutno. Pierwsze wzmianki o Warszawie pochodzą z 1241 roku a dotyczą nadania przez księcia Konrada Mazowieckiego wsi Służew późniejszej dzielnicy, Gotardowi herbu Radwan za udział w walce z Jadźwingami.²⁰

Na przełomie XIII i XIV wieku Warszawa z racji swego korzystnego położenia przejęła prymat wśród grodów Mazowsza. W 1320 roku była już kasztelanią, zabierając ten tytuł Rokitno. W XIV wieku stała się ośrodkiem życia polityczno – administracyjnego. Toteż książę Janusz I Starszy stwierdziwszy, że Czersk stracił znaczenie obronne, po przebudowie zamku w Warszawie przeniósł tu swoją stolicę.²¹ Pewny jest też fakt przeniesienia w 1402 roku kapituły kolegiackiej z Czerska do Warszawy na mocy bulli papieża Bonifacego IX – *Humilibus et honestis* z 12. XI. 1399 roku.²² Kościół zaś farny, w którego murach odbywały się sesje sądowe, między innymi w sprawie sporu z Krzyżakami (1339), podniesiono do godności kolegiaty.²³ Ten akt

¹⁷ Por. Z. KRÓL, Archidiaconat Czerski, w: *Szkice do dziejów archidiecezji warszawskiej*, Rzym 1966, 21-23; por. W. MAŁEJ, Archidiecezja warszawska, w: *Szkice... dz. cyt.*, 54; por. B. KUMOR, *Biskupstwo w Poznaniu. Utworzenie metropolii w Gnieźnie*, w: *HKP, dz. cyt.*, 40-43.

¹⁸ A. MAĆZEK, Być Stolicą, w: *Narodziny Stolicy, Warszawa w latach 1596-1668*, Warszawa 1996, 32; por. *Tablice historyczne*, opr. W. MIZERSKI, Warszawa: Adamanton s.c., 1996, 134.

¹⁹ Por. B. KUMOR, Wspólnoty kanoniczne i kapituły. Organizacja wewnętrzna diecezji polskich, w: *HKP, dz. cyt.*, 85.

²⁰ J. KOCHANOWSKI, *Codex Diplomaticus et commemorationum Masovie generalis*, Varsovie, nr 407, 481n; por. *Warszawa jej dzieje i kultura*, red. A. GIEYSZTOR, Warszawa: Arkady 1980, 19-25.

²¹ Por. *Warszawa w wieku oświecenia*, red. A. ZAHORSKI, Wrocław 1986, 7.

²² Por. AAW 873, *Wizyta Generalna Katedry św. Jana w Warszawie (1862-1863)* k. 39; por. J. WYSOCKI, *Biskupstwo...*, art. cyt., 208.

²³ Por. AAW 873, *Wizyta generalna...*, dz. cyt., 39; por. J. BARTOSZEWICZ, *Kościół warszawskie rzymsko-katolickie opisane względem historycznym*, Warszawa 1855, 36.

nie był po myśli biskupa poznańskiego Wojciecha Jastrzębca. Zaakceptował go dopiero po czterech latach tj. w 1406 roku. Książę Janusz Starszy nosił się również z zamiarem wszczęcia starań o erekcję diecezji warszawskiej ale te plany i ambicje zostały pokrzyżowane brakiem zgody króla Władysława Jagiełły i biskupów poznańskich, co przesunęło w czasie całą sprawę.²⁴ Warszawa w tym okresie była już silnym ośrodkiem duszpasterstwa miejskiego, zorganizowanego w bractwa, wśród nich dobroczynne, podporządkowane mecenatowi książęcemu i miejskiemu. Powstają z fundacji wotywnych książęcych nowe parafie i świątynie na terenie Warszawy takie jak św. Marcina i św. Anny. W tym czasie silniejsza stała się więź Kościoła ze wspólnotą miejską. W Warszawie jak i poza nią powstają kolejne fundacje mieszczkańskie. Rozwija się specyficzna forma duszpasterstwa, którą można by nazwać kulturalno-pisarską. Kształtowała ona umiejętność i potrzebę pisania w różnych stanach społecznych. Każdy stan określał swoje obowiązki prawa oraz przywileje. Napisało i przetłumaczono z języka łacińskiego wiele statutów. Do najślawniejszych redaktorów i prawników należy Stanisław Strzelce (Strelicy) plebejusz, który osiągnął godność prałata scholastyka w kapitule warszawskiej, oraz Mikołaj z Różan.²⁵

Kolejną próbę podjęła księżna Anna Mazowiecka z Radziwiłłów w latach 1511-1517 ale i ona ze względu na sprzeciw dostojników kościelnych i króla Zygmunta Starego nie zrealizowała tego zamiaru.²⁶ Systematycznie wzrastało znaczenie Warszawy jako stolicy archidiaconatu w skład, którego wchodziły dekanaty: błoński, garwoliński, gąbiński, łatowicki, liwski, mszczonowski, grójecki, piaseczyński, sochaczewski i warecki.²⁷ Powstawały nowe parafie szczególnie na zachodnich terenach archidiaconatu. Wschodnia część archidiaconatu uprzednio grabiona przez Jądzwingów i Litwinów posiadała mniej parafii i ośrodków duszpasterskich. Pod koniec XV wieku było ich w województwie mazowieckim, w skład którego wchodził archidiaconat warszawski, około 145. Na początku XVI wieku, przybyło kolejnych 12 parafii. Rozwijało się życie zakonne. Pod koniec XV wieku było 10 klasztorów. W XVI wieku przybyło kolejnych 16 fundacji zakonnych. Przy parafiach organizowano szkolnictwo, szpitale oraz przytułki. Na terenie archidiaconatu było około 40 szkół, a szpitale ponad 25. Przy kolegiacie warszawskiej była kapituła, w skład której w XV wieku wchodziło czterech prałatów i dziesięciu kanoników²⁸ na czele z archidiaconem posiadającym wyższe wykształcenie teologiczne i rezydującym w Warszawie. Od 1504 roku działał duszpastersko w Warszawie wybitny kaznodzieja i mistyk, autor wielu pieśni religijnych bernardyn Władysław z Gielniowa późniejszy patron stolicy.

---

²⁴ Por. Z. KRÓL, *Archidiaconat...*, dz. cyt., 34.

²⁵ Por. L. KRÓLIK, *Kapituła...*, dz. cyt. 47, 51, 82.

²⁶ Por. W. MALEJ, *Archidiecezja...*, dz. cyt., 62.

²⁷ Por. B. BIAK, *Powstanie...*, art. cyt., 197.

²⁸ „Tak więc kapituła św. Jana obejmowała, nie licząc archidiacona 3 prałatury oraz 10 kanoników. Uformowana została na wzór francuski, gdzie na czele stał dziekan.” L. KRÓLIK, *Kapituła...*, dz. cyt., 27; por. J. NOWACKI, *Dzieje...*, art. cyt., t. 2, 604, 608.

Władza biskupa poznańskiego sprawowana była w archidiakonacie przez konsystorz. Na jego czele stał oficjał, a od 1631 roku wikariusz generalny, który tytułował się *officialis ac vicarius spiritualis per ducatum Masoviae generalis*.²⁹ W skład konsystorza wchodził: oficjał, dwóch surrogatów, regens kancelarii, dwóch kopistów, instygator i kursor, a w czasie panowania pruskiego przybył jeszcze justycjariusz.

Od początku XVI wieku Warszawa była miejscem regularnych spotkań szlachty na sejmikach generalnych mazowieckich. Przed 1596 rokiem król Zygmunt III Waza częściej przebywał w Warszawie skąd było mu bliżej do Szwecji i Litwy. Ostatecznie, w 1596 roku król przeniósł do Warszawy stolicę państwa. Wybór Warszawy na stałą rezydencję oznaczał przeniesienie najwyższych władz państwowych i nurtu życia politycznego. Tu zaczęły powstawać rezydencje magnackie, biskupie, prałackie oraz urzędników królewskich. W omawianym okresie następuje szybki rozwój miasta we wszystkich dziedzinach.

W okresie Reformacji cechą charakterystyczną ludu Mazowsza była jego wierność Kościołowi. Wynikała ona nie tylko z racji przywiązania do tradycji czy z przyczyn natury ekonomicznej. Była owocem prężnej działalności duszpasterskiej Kościoła. Archidiakoniat ucierpiał materialnie iubożał duchowo w czasie wojny szwedzkiej. Spłonęło wtedy wiele świątyń, ludność została zdziesiątkowana działaniami wojennymi i szalejącą epidemią czarnej ospy. Dopiero na przełomie XVII i XVIII wieku Kościół warszawski zaleczył wojenne rany. Powstały wtedy nowe parafie, zwiększyła się liczba klasztorów do około 20, a przy nich szkoły (około 10) o charakterze kolegiów kształcących w zakresie teologii, nauk wyzwolonych i filozofii. W 1677 roku biskup poznański S. Wierzbowski erygował w Warszawie seminarium duchowne prowadzone przez księży misjonarzy, tenże sam biskup w 1684 roku powołał do istnienia aktem erekcyjnym kolejne seminarium pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela. Zarząd i opiekę powierzył księżom komunistom (*Congregatio presbyterorum in communi viventium*). W archidiakonacie warszawskim przybyło 5 szpitali.³⁰

Następnym stopniem usamodzielnienia się tej administracyjnej jednostki Kościoła było zamieszkanie biskupów poznańskich w Warszawie. Oni to od drugiej połowy XVII wieku zaczęli się tytułować biskupami nie tylko poznańskimi, ale także warszawskimi i chętnie rezydowali w stolicy.³¹ Pierwszym rezydującym w stolicy był biskup poznański S. Wierzbowski (1663-1687).

Po drugim rozbiórce Polski (1793) zmieniła się sytuacja tak polityczna jak i kościelna. Część biskupstw znalazła się poza granicami zaborczego kordonu. Zabór pruski wchłonął resztę diecezji kujawskiej, archidiecezję gnieźnieńską, część diecezji płockiej i diecezję poznańską, ale bez archidiakonatu warszawskiego, który pozostał w kadłubowym państwie polskim.

²⁹ Por. J. WYSOCKI, *Biskupstwo...*, art. cyt., 209.

³⁰ Por. L. KRÓLIK, *Kapituła...*, dz. cyt., 160-161.

³¹ *Tamże*.

I wtedy sprawa usamodzielnienia się archidiaconatu nabrała ponownie znaczenia. Ostatni król Rzeczypospolitej – Stanisław August idąc za wskazaniem sejmu grodzieńskiego, który odbył się w 1793 roku³² a także z racji rodzinnych ambicji sprawił, że rozpoczęto starania o utworzenie z archidiaconatu biskupstwa warszawskiego. Brat króla, książę prymas Michał Jerzy Poniatowski chciał połączyć Warszawę z Gniezmem unią personalną. Stolica Apostolska na te zabiegi króla oddała archidiaconat w zarząd *tam spiritualibus quam temporalibus* arcybiskupowi Gniezna dekretem *Quam Eminentissimus* z dnia 12 stycznia 1794 roku, sygnowanym przez papieża Piusa VI.³³ Z dekretu tego wynikało, że uchwała sejmu została również notyfikowana w Rzymie wraz z zaistniałą sytuacją polityczną Polski po kolejnym rozbiore. Przejęcie władzy nad archidiaconatem przez Prymasa M. J. Poniatowskiego nastąpiło już 12 lutego tegoż roku. W tym położeniu politycznym było to rozwiązanie uwzględniające dobro duchowe wiernych. Wcześniej w 1793 roku, zmarł w Warszawie były Kanclerz Koronny, obrońca praw Kościoła na terenach zajętych przez Prusy, pasterz troszczący się o formację duchową i intelektualną, duchowieństwa archidiaconatu biskup poznańsko – warszawski Antoni Onufry Okęcki.³⁴

Książę prymas, posiadający duże doświadczenie i zdolności administratorskie świetnie sobie radził z zarządzaniem archidiaconatem warszawskim. Pomagał mu w tym biskup żmudzki A. Malinowski oraz kapituła kolegiacka, która na sejmie elekcyjnym z 1669 roku została zrównana z katedralną. Prymas Poniatowski w tym okresie życia i posługi biskupiej z dużą gorliwością spełniał swoją funkcję nie tylko poprzez wydawanie dekretów i zarządzeń ale przez osobistą posługę liturgiczną – duszpasterską. On również jak poprzednik troszczył się o poziom duchowy i intelektualny kapłanów. W czasie Insurekcji Kościuszkowskiej, która wybuchła 24 marca 1794 roku w Warszawie, nie zmieniając swej sympatii politycznej wbrew obiegowym opiniom, zajął wybitnie patriotyczne stanowisko, co potwierdzają teksty źródłowe. Nie opuścił stolicy. W swoich odezwach i zarządzeniach wspierał rząd narodowy, zachęcał tak duchownych jak i świeckich do modlitwy i ofiarności dla sprawy narodowej. Dał przykład swoją ofiarnością również materialną na rzecz Ojczyzny. Po jego naturalnej śmierci (dziś nikt poważnie traktujący teksty źródłowe nie kwestionuje tego faktu), władzę i posługę biskupią pełnił w archidiaconacie bp A Malinowski.³⁵

Po upadku Powstania Kościuszkowskiego Warszawa znalazła się w latach 1794 – 1795 pod panowaniem rosyjskim. Zaborcy chcąc pozyskać sobie zwolenników dla swojej polityki, podnieśli na nowo sprawę utworzenia diecezji warszawskiej. Sprawa

---

³² Por. *Polska jej dzieje i kultura*, red. S. LAM, Kraków 1927, 337.

³³ Por. AAW, *Projekt do połączenia archidiaconatu warszawskiego „tam in spiritualibus quam in temporalibus” z archidiecezją gnieźnieńską 1795-1797*, sygn. D. 888, k. 1n; por. Z. KRÓL, *Archidiaconat... dz. cyt.*, 50-51.

³⁴ Por. L. KRÓLIK, *Kapituła... dz. cyt.*, 108; por. P. NITECKI, *Biskupi Kościoła w Polsce*, Warszawa : ODISS 1992, 153.

³⁵ Por. *Kościół katolicki a powstanie Kościuszkowskie. Wybór źródeł*, oprac. A. WOLTANOWSKI, Warszawa: WAW 1995, 81-90.

jednak upadła, ponieważ na mocy traktatów rozbiorowych, dnia 9 stycznia 1796 roku, Warszawa znalazła się pod rządami pruskimi. Archidiakoniat Warszawski mający już tradycje pewnej niezależności i pretendujący od czasu sejmu grodzieńskiego do samodzielnego biskupstwa pod koniec 1795 roku ponownie został objęty jurysdykcją biskupa poznańskiego mimo, że miejscowe duchowieństwo wykształciło formy lokalnej odrębności. W tym czasie arcybiskup gnieźnieński Ignacy Krasicki dążąc do zachowania prerogatyw prymasów polskich ubiegał się o przyłączenie archidiakonatu do Gniezna. W realizacji tych ambitnych planów wspierał go prałat G. Zachariasiewicz. Przygotował on memoriał, który miał być podstawą rozmów księcia biskupa w Berlinie a następnie królewskiego rezydenta w Rzymie. W Berlinie memoriał był przez pewien czas brany pod uwagę i zyskał przychylność ministra hr. K. Hoyma.³⁶ Jednak władze pruskie nie zgodziły się na takie rozwiązanie uważając, że przyłączenie archidiakonatu warszawskiego do archidiecezji gnieźnieńskiej nie jest zgodne z pruską racją stanu i zbyt wzmocniło pozycję prymasa. Biskup poznański I. Raczyński nie zrezygnował ze swoich praw w tej sprawie i korzystając z tego, że archidiakoniat znalazł się w zaborze pruskim wraz z macierzystą diecezją poznańską, objął nad nim władzę dnia 17 listopada 1794 roku i ustanowił dla archidiakonatu zarządcę w osobie Jana Albertrandiego. Nowy administrator był oficjałem w konsystorzu, kanonikiem warszawskim i gnieźnieńskim, erudytą oraz dawnym bibliotekarzem króla Stanisława Augusta. Ponadto był postacią znaną w środowisku warszawskim. Wkrótce po nominacji otrzymał sakrę biskupią i to z rąk samego nuncjusza W. Litty. Konsekracja miała miejsce w kolegiacie św. Jana 31 stycznia 1796 roku.³⁷ Być może biskup Poznania uważał, że z chwilą śmierci prymasa Poniatowskiego dekret papieski stracił ważność. Mogło być i tak, że w bulli nominacyjnej biskupa Raczyńskiego nie było klauzuli dotyczącej wyłączenia archidiakonatu warszawskiego, co pozwoliło by mu traktować sprawę po staremu. Brak jest także dekretu nominacyjnego dla biskupa J. Albertrandiego, jak też i bulli wynoszącej biskupa Raczyńskiego do godności ordynariusza poznańskiego. Kontekst zdarzeń sugeruje jednak, że ta decyzja była zgodna z wolą i podjęta za wiedzą nuncjatury. Biskup Albertrandi był bowiem wysoko ceniony przez nuncjaturę i po usunięciu nuncjusza, w jego zastępstwie, na podstawie specjalnego pisma Stolicy Apostolskiej prowadził sprawy Kościoła w zaborze pruskim. Wykazał się wtedy godną podziwu kulturą dyplomatyczną, taktem i znajomością układów politycznych. Pomagała mu w tym kapituła kolegiacka, w której nie brakowało ludzi wybitnych, takich jak J. Woronicz, K. Kuszell i inni. Biskup ten, faktycznie przez prawie cztery lata tj. do końca 1799 roku, troszczył się tak o sprawy materialne, jak i duchowe archidiakonatu warszawskiego. Sprawował swoją posługę w czasach niezwykle trudnych układów politycznych.³⁸

Administracja zaborcza dopiero się instalowała na terenach wcielonych do Prus. Kościół stale był narażony na ingerencję w jego sprawy wewnętrzne. Usiłowano wykorzystać ambony i księży do osiągnięcia celów politycznych. Zaborca posunął się

³⁶ Por. J. WYSOCKI, *Biskupstwo...*, dz. cyt., 217.

³⁷ Por. *tamże*, 215.

³⁸ *Tamże*.

nawet do aktu likwidacji bezpośrednich kontaktów biskupów ze Stolicą Apostolską i z papieżem, a korespondencja oficjalna przechodziła za pośrednictwem urzędników państwowych i była cenzurowana. Zastosowano także *placitum regium*, a więc bez zgody panującego nie wolno było ogłaszać i wykonywać zarządzeń papieskich.³⁹ Biskupi dla dobra Kościoła starali się utrzymać łączność ze Stolicą Apostolską drogą prywatną.⁴⁰

3. Diecezja warszawska

Przez dwa lata (1796-1798) archidiaconat warszawski podlegał jurysdykcji poznańskiej. Brak jest archiwaliów, by wyjaśnić zaistniałą sytuację. Jak pisze J. Wysocki, z braku źródłowych materiałów zdani jesteśmy tylko na domyśle.⁴¹ W tym czasie Stolica Apostolska wszczęła proces informacyjny na temat możliwości utworzenia diecezji warszawskiej, wyznaczając z braku możliwości działania nuncjusza, biskupa kaliskiego J. I. Rybińskiego jako delegata do przygotowania informacji odnośnie erekcji diecezji. Te okoliczności zmobilizowały rząd pruski do tego, by uporać się jak najszybciej z tą kwestią i nie pozwolić na przejęcie inicjatywy przez Rzym.

Zaborcy od początku szukali takich rozwiązań, które by Kościół mocniej związały z pruską racją stanu. Wyrazem dążenia do uzależnienia Kościoła i duchowieństwa było przejmowanie w latach 1797–1799 dóbr kościelnych. Duchownym proponowano w ramach rekompensaty pensje.⁴² Królowie pruscy i pozostali władcy mocarstw zaborczych stosowali także wobec Stolicy Apostolskiej metodę faktów dokonanych, nie dopuszczając do dyskusji na temat należnych praw, dając patenty biskupie i powołując do istnienia nowe diecezje. Wykorzystywali przywileje nadane królom polskim – królom katolickim.

Stolica Apostolska z racji duszpasterskich postanowiła dostosować się do nowej sytuacji politycznej i dokonała zmian dotychczasowych granic diecezji powołując nowe, które pozwoliłyby Kościołowi lepiej spełniać swoją misję. Tak więc w Prusach Wschodnich zostawiono diecezję płocką bez zmian, dodając jej tymczasowo te parafie, które dawniej należały do diecezji wileńskiej, żmudzkiej i łuckiej, a zostały zagarnięte przez zaborcę. W 1798 roku rząd pruski uzyskał zgodę Rzymu na utworzenie z wymienionych skrawków diecezji wigerskiej z siedzibą biskupa w Wigrach. Biskupem tej diecezji został F. Karpowicz. W tym samym czasie powstała również diecezja w Supraślu. W Prusach Południowych problemem dla władzy stał się archi-

---

³⁹ Por. AAW 895, *Akta arcybiskupstwa warszawskiego. Korespondencja w przedmiocie urzędzenia duchowieństwa w Królestwie Polskim (1815- 1824)*; por. B. KUMOR, *Ustrój i organizacja Kościoła Polskiego w czasie niewoli narodowej (1771-1918)*, Kraków: PTT 1980, 47.; por. H. DYŁĄGOWA, *Stolica Apostolska wobec Kościoła w Polsce (1772-1914)*, Warszawa 1988, STCh 7, 7n.

⁴⁰ Por. H. DYŁĄGOWA, *Stolica...*, dz. cyt., 11

⁴¹ *Tamże*.

⁴² Por. AAW 856, *Akta ...*, dz. cyt., k. 128n.

diakonat warszawski. Wcześniejsze starania o ustanowienie diecezji warszawskiej czynione były przez władze rosyjskie w czasie krótkiej okupacji po Powstaniu Kościuszkowskim w latach 1794-1795. Zaborcy rosyjscy stawiali tę sprawę jako jeden z warunków w negocjacjach z rządem pruskim, chcąc tym sposobem pozyskać sympatię Polaków. O przyłączenie archidiakonatu warszawskiego ubiegał się w Rzymie tak arcybiskup poznański jak i gnieźnieński.⁴³

Władze pruskie uważały tego rodzaju problemy za sprawy wewnętrzne i nie zamierzały tolerować uprawnień Stolicy Apostolskiej. Postanowiły uzurpatorsko dokonać erekcji nowej diecezji i mianowały dla niej biskupa J. Bończę Miaskowskiego. Dnia 20 lutego 1797 roku król Fryderyk Wilhelm II wydał patent biskupowi który rządy w diecezji objął dopiero 21 grudnia 1799 roku, a sakrę biskupią przyjął 9 lutego 1800 roku. Władze przekazały mu dobra biskupów poznańskich znajdujące się w archidiakonacie. Był to jednak bezprawny akt rządowy, zmuszający niejako papieża do zatwierdzenia zaistniałych już faktów. Decyzja ta została w pierwszej kolejności przekazana Kapitułce św. Jana w Warszawie, której odpowiedź charakterystyczna dla tego czasu wyrażała wdzięczność za wyniesienie jej do rangi kapituły katedralnej. Biskup natomiast w swoim liście skierowanym do kapituły zapewnia o swojej trosce względem przyszłej diecezji i jej kapituły.⁴⁴

Oficjalnego aktu uznania zaistniałej diecezji dokonał papież Pius VI bullą: *Ad universam agri Dominici curam* w oparciu o materiał opracowany przez bpa J. I. Rybińskiego oraz dekret Kongregacji z 1794 roku, oddzielający archidiakonat od Poznania z zamiarem utworzenia w odpowiednim czasie diecezji warszawskiej nie określając wyraźnie jej granic. Papież tym dokumentem nadał kolegiacie św. Jana Chrzciciela w Warszawie tytuł katedry a kapitułę kolegiacką wyniósł do godności katedralnej.⁴⁵ Nowa diecezja na mocy tego dokumentu podlegała bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Bulla erekcyjna została wydana w klasztorze kartuzów pod Florencją dnia 16 października 1798 roku. Miejsce wydania tego dokumentu świadczy o trudnościach i upokorzeniach jakie wówczas przeżywał Kościół i papież z powodu rewolucji francuskiej i polityki napoleońskiej.⁴⁶ Dokument ten nie zachował się w archiwum archidiecezjalnym.⁴⁷ Bulla papieska uwzględniała informacje biskupa Ry-

⁴³ Por. J. WYSOCKI, *Biskupstwo...*, art. cyt., 218

⁴⁴ „Jeżeliby mi było wolno o więcej tą razą JWPD to bym go tylko śmiało prosić abyś wcześniej raczył uprzedzić JW. Ministra że przysłała tutejsza Jego Kapituła złożona iest cała z osób która u umarłego króla, U Kanclerzy Król. A Biskupów y w Oyczyźnie iakąśmy mieli położyli zasługi a w latach zapędziwszy się y wielu z pracy zarwawszy chorób opatrzenia iakie tutyszey Kapituły mieli postradali. Że nie mogę tu zamilczeć y tey okoliczności...” dalej biskup nominat zapewnia, że nie dokona redukcji Kapituły; „My sami tey redukcji czanic żadną miarą nie chcemy, Każdemu dożywocia chowane mieć pragniemy a że iakolwiek los nasz tym równo dzielić chcemy.”, AAW 856, *Akta Kapituły*, k. 128-129, por. AAW syg. D. 921, *List Bp. J. B. Miaskowskiego do Kapituły Warszawskiej 1802*, k. 1-2; por. AAW 912, *List Bp. Ignacego Raczyńskiego do Kapituły Warszawskiej 1798*, k. 1-2.

⁴⁵ Por. AAW 873, *Wizyta...*, dz. cyt., k. 13.

⁴⁶ Por. AAW 873, *Wizyta...*, dz. cyt., k. 41; por. R. F. WOLLPERT, *Leksykon papieży*, Kraków: Znak 1990, 172n.

⁴⁷ Treść tego dokumentu można odnaleźć w znanym wydawnictwie *Bullarii Romani continuatio*.

bińskiego. Terytorium nowej diecezji obejmowało ziemie aktualnie należące do zaboru pruskiego, a więc bez dekanatów, które znalazły się poza jego granicami.⁴⁸ Po stronie zaboru austriackiego zostały 3 dekanaty: garwoliński, latowicki i liwski oraz 41 parafii z byłego archidiakonatu warszawskiego.

Egzekucji bulli na mocy subdelegacji bpa J.I. Rybińskiego dokonał bp J. Albertrandi, archidiakon warszawski dnia 20 grudnia 1799 roku, tuż przed objęciem rządów przez nowego ordynariusza. Dokonał tego pośród licznych i bezstronnych świadków. Duchownych reprezentowali: prepozyt kapituły płockiej M. Szeptycki, kanonik kapituły gnieźnieńskiej, infułat G. Zachariasiewicz, kanonik warmiński T. Szczepański. Wszyscy wymienieni nie byli związani obowiązkami i beneficjami z Warszawą. Laikat reprezentowali: kasztelan warszawski M. Sobolewski, podkanczlerz Wielkiego Księstwa Litewskiego L. Gutakowski, starosta warszawski T. Szymanowski. Mieszczan warszawskich reprezentowali: J. Łukasiewicz, S. Makarowicz, A. Chevalier, T. Hangel. Oni to potwierdzili zgodność bulli ze stanem faktycznym.

Nowa diecezja warszawska w chwili erekcji liczyła oprócz Warszawy 7 dekanatów: błoński, grójecki, gąbiński, mszczonowski, piaseczyński, sochaczewski i warcki. Na terenie archidiakonatu było 108 kościołów. Żyło tu ponad 150 tys. wiernych. W Warszawie w tym czasie były cztery parafie: św. Jana Chrzciciela, Panny Maryi na Nowym Mieście, św. Krzyża i św. Andrzeja. Kapituła kolegiaty królewskiej św. Jana Chrzciciela składała się z 19 członków. W jej skład wchodziło 7 prałatów i 12 kanoników. Wyszli z niej późniejsi biskupi i arcybiskupi – znaczące postacie w historii Kościoła. Wymienić tu można: K. O. Szembeka, T. Ostaszewskiego, S. Hołowczyca, A. Wołowicza, J. P. Woronicza, J. Albertrandiego, W. Górskiego i A. Prażmowskiego.⁴⁹ Kler kolegiacki, oprócz członków kapituły, liczył przed erekcją diecezji 20 księży: 6 wikariuszy, 6 mansjonarzy, 2 psalterzystów i 6 altarzystów.⁵⁰

Stolica nowej diecezji Warszawa przedstawiała się imponująco. Miała świetne położenie geograficzne. Ozdobiona była wspinałymi rezydencjami znakomitych rodów senatorskich i magnackich, rezydencjami kapituły oraz urzędników królewskich. Miała też kolegiatę dobrze uposażoną i kapitułę oraz konsystorz. Rozwijało się życie religijne, czego przejawem były liczne bractwa i działalność charytatywna. W dwóch seminariach duchownych – przy parafii św. Krzyża i św. Jana – kształciły się kolejne pokolenia kapłanów.⁵¹ Warszawa była więc przygotowana na to aby być stolicą nowej diecezji.

---

⁴⁸ Por. AAW 878, *Wiadomość historyczna o biskupstwie warszawskim od 1790 roku do 1836 roku*, k. 1-8; por. APMW, Zb. Kor. V/27, *Katedra św. Jana*, k. 20.

⁴⁹ Por. AAW 856/I,5,2, *Akta Kapituł Warszawskiej. Akta gospodarcze i Varia 1748-1850*, k. 361; por. AAW 878, *Wiadomość historyczna o biskupstwie warszawskim od 1790 roku do 1836 roku*, k. 8.

⁵⁰ *Tamże*.

⁵¹ Por. AAW 894, *Akta arcybiskupstwa warszawskiego. Rozgraniczenie diecezji i wykaz dochodów 1818-1834*, k. 53.

Dekanaty, kościoły, wierni⁵²

Nazwa dekanatu	Ilość kościołów	Liczba kapłanów	Ilość miast	Ilość wsi
1. Błonie	17	27	4	26
2. Gąbin	13	13	4	12
3. Grójec	15	22	2	169
4. Mszczonów	15	14	2	138
5. Piaseczno	17	24	1	157
6. Sochaczew	18	24	2	144
7. Warka	9	10	3	116
Ogółem:	104	134	20	1077

Poza kościołami parafialnymi na terenie diecezji warszawskiej znajdowało się 15 klasztorów męskich i 5 żeńskich. Duchowieństwo zakonne spełniało również postugę duszpasterską w swoich kościołach i kaplicach.

W stolicy praca duszpasterska była prowadzona w kościele katedralnym obsługiwanym, według schematu z 1798 roku, przez: 6 wikariuszy, 6 mansonarzy, 4 psalterzystów, 8 altarzystów.⁵³

Kościół Najświętszej Maryi Panny na Nowym Mieście obsługiwany był przez 5 wikariuszy z rektorem ks. P. Gniewczyńskim. Kościół parafialny św. Krzyża obsługiwało 8 księży misjonarzy. Były też dwa kościoły pełniące funkcje specjalistyczne. Pierwszy, kościół pojezuicki na ulicy Świętojańskiej, prowadził duszpasterstwo mniejszości niemieckiej. Drugi kościół św. Krzyża był kościołem garnizonowym. Oprócz wymienionych parafii i kościołów dwie kaplice – kościoły cmentarne miały swoich stałych kapłanów. Kościół warszawski prowadził również na terenie Warszawy 6 domów pełniących funkcję szpitali i przytułków.⁵⁴

Stan moralny i materialny diecezji warszawskiej w tamtym okresie jest trudny do oceny historycznej. Wiadomo, że stanowiła ona teren rozgrywek ambicjonalnych różnych opcji politycznych, które walczyły o władzę. Odczuwało się boleśnie brak zdyscyplinowania w szeregach kapłańskich. Duchowieństwo coraz dotkliwiej było gnębione podatkami i ubożało materialnie. Dużo więc było rozgoryczenia zwłaszcza wśród kleru diecezjalnego. Nominację biskupa J. Bończy Miaskowskiego przyjęto z radością w kręgach duchowieństwa diecezjalnego, spodziewając się uporządkowania przez niego istniejącej sytuacji. Mniej entuzjastycznie zareagowało duchowieństwo

⁵² Por. J. WYSOCKI, *Arcybiskupstwo...*, dz. cyt. 233.

⁵³ Por. AAW 894, *Akta Arcybiskupstwa...*, dz. cyt. k. 52n; por. J. WYSOCKI, *Biskupstwo...*, art. cyt., 233

⁵⁴ *Tamże*.

zakonne spodziewając się po tej nominacji większego zdyscyplinowania. Tenże biskup był pierwszym i ostatnim ordynariuszem diecezji warszawskiej a zarazem jej organizatorem i gorliwym jak na tamte czasy pasterzem. Rządził diecezją od 1798 do 1804 roku. Miał odwagę przeciwstawić się pruskiej koncepcji seminariów duchownych.

Dnia 9 lipca 1800 roku, papież Pius VII swoim breve *Ad universam Dominici Gregis* włączył do diecezji warszawskiej 6 parafii z diecezji płockiej, z których powstał nowy dekanat nazwany praskim. Były to parafie: Praga, Tarchomin, Nowy Dwór, Chotomów, Wieliszew i Nieporęt. Tak więc po 1800 roku oprócz Warszawy, diecezja liczyła 8 dekanatów i 114 parafii. Po śmierci biskupa Miaskowskiego, od dnia 10 listopada 1804 roku do 1807 roku, diecezją zarządzał jako administrator, bliiski przyjaciel i doradca zmarłego, prałat A. Prażmowski. Bronił Kościoła przed ingerencją władzy świeckiej.⁵⁵

W 1807 roku z woli Napoleona powstało Księstwo Warszawskie. Wielu duchownych ze względów patriotycznych poparło rodzące się państwo i oczekiwało, że wraz z upadkiem panowania pruskiego runie dotychczasowa polityka antykościelna. Dobitnie o tym świadczą odezwy i listy do księży kierowane przez ówczesnego administratora warszawskiego, prałata kapituły warszawskiej ks. A. Prażmowskiego. Duże osiągnięcia w pracy duszpasterskiej w ówczesnej Warszawie odnosili redemptoryści sprowadzeni tu pod koniec XVIII wieku. W Kościele św. Benona głosili oni misję ludowe i codziennie odprawiali nabożeństwa aż do późnej nocy, w czasie których głosili 6 kazań oraz spowiadali. Wzrosła liczba przyjmujących komunię św. z 18 tys. rocznie w 1796 roku do 100 tys. w 1808 roku. Prowadzili dwie szkoły dla chłopców i dziewcząt oraz dwie ochronki dla dzieci pochodzących z biedoty miejskiej oraz 4 bractwa religijne. Szczególnie znanym i cenionym duszpasterzem zdemoralizowanej wojnami i biedą ludności Warszawy był św. Klemens Hofbauer Dworzak⁵⁶, którego wraz z redemptorystami usunął ze stolicy rząd Księstwa Warszawskiego w nurcie restrykcji napoleońskich wobec zgromadzeń zakonnych.⁵⁷ W nowej rzeczywistości politycznej sprawami Kościoła zajmowała się Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego kierowana w pierwszym okresie przez ministra S. Potockiego wielkiego mistrza masonerii polskiej. Niestety, ludzie sprawujący władzę polityczną starali się podporządkować Kościół państwu w sposób bardziej drastyczny niż to czynili zaborcy, ograniczając prawa duchownych, co spowodowało reakcję Episkopatu polskiego wyrażoną w listach i memoriałach. Episkopat po raz pierwszy wystąpił w tej sprawie jako *collegium episcoporum* na czele z biskupem I. Raczyńskim. Ważną rolę odegrali w niej członkowie kapituły warszawskiej: A. Prażmowski

⁵⁵ Por. W. MALEJ, Archidiecezja..., art. cyt., 9n.

⁵⁶ Por. A. LIPIŃSKI, Wspomnienia uroczystości kanonizacyjnej świętego Klemensa Maryi Dworzak (Hofbauera), WAW 8(1918), nr. 5-6, 230-233.

⁵⁷ H. DYLAĞOWA, Od upadku państwa polskiego po powstanie listopadowe (1795-1831), w: *Chrześcijaństwo w Polsce*, Lublin 1980, 215.

i J. Woronicz. Kościół odniósł pewne zwycięstwo, a minister F. Łubieński musiał złagodzić uprzednie zarządzenia.⁵⁸

4. Archidiecezja warszawska

Po klęsce Napoleona w 1814 roku zmieniła się kolejny raz sytuacja Polski i Kościoła w Ojczyźnie. Kongres Wiedeński ustanowił Królestwo Kongresowe. Diecezja Warszawska znalazła się w tymże Królestwie. Stosunki Kościoła układały się w nim inaczej niż na innych ziemiach przyłączonych do imperium rosyjskiego.

Królestwo miało odrębną administrację, ale oficjalne rządy w imieniu cara, który był królem Polski, sprawowali urzędujący w Warszawie namiestnicy. Car Aleksander I w konstytucji gwarantował religii rzymsko-katolickiej opiekę, a biskupom dawał miejsce w senacie. W rzeczywistości chciał uwikłać Kościół w „sojusz ołtarza z tronem”. Tę politykę cara konsekwentnie realizował nieżyczliwy Polakom M. Nowosilcow, komisarz carski przy rządzie Królestwa Polskiego, przy pomocy ministra Oświecenia Publicznego S. Grabowskiego, wielkiego serwilisty, (naturalnego syna Stanisława Augusta), którego współcześni nazywali „ministrem zaciemnienia publicznego”.⁵⁹ Powołano specjalne ministerstwo pod nazwą Komisja Spraw Religijnych i Oświecenia Publicznego, do nadzoru Kościoła i jego majątku. Tak więc, w dalszym ciągu obsada stanowisk biskupich i ważniejszych urzędów w Kościele były zależne w dużym stopniu od rządu. W dalszym też ciągu obowiązywała zasada niezgody na publikowanie bulli papieskich i innych zarządzeń Stolicy Apostolskiej, kontynuowano politykę kościelną z czasów Księstwa Warszawskiego a więc model napoleońsko-józefiński.

Po zawarciu konkordatu cara Aleksandra I z papieżem Piusem VII w 1817 roku powołano nową organizację kościelną na terenie Królestwa Kongresowego. W rok później, 12 marca 1818 roku, bullą *Militantis Ecclesiae regimini* papież Pius VII podniósł biskupstwo warszawskie do godności arcybiskupstwa i metropolii. W skład tej nowej metropolii weszły następujące biskupstwa: krakowskie, sandomierskie, włocławskie, płockie, augustowskie, podlaskie i lubelskie. Powiększyło się też terytorium archidiecezji warszawskiej o 112 parafii z archidiecezji gnieźnieńskiej, 5 parafii z diecezji włocławskiej, 6 parafii z diecezji płockiej oraz 34 parafie z diecezji lubelskiej. Dekanatów w tym czasie było dwadzieścia, tj.: bialski, błoński, brzeziński, gąbiński, gostyniński, grójecki, kłodawski, kutnowski, łączycki, łowicki, piaseczyński, rawski, siennicki, skierniewicki, sochaczewski, stanisławowski, strykowski, warecki, warszawski i zgierski. Parafii natomiast było 276 oraz dwie filie i około 432

---

⁵⁸ AAW 731, *Akta Biskupstwa Warszawskiego, Urządzenia z Konnsystorza i Administratora Arcybiskupa 1808-1820*. K. 6-8; por. J. WYSOCKI, Kościół w Księstwie wobec systemu Napoleońskiego, *HKP*, 308; por. *APMW Zb. Kor. X/51*, Księstwo Warszawskie 1808, k. 28., Minister Łubieński zbyt szybko wprowadził kodeks napoleoński, lekceważąc dawne prawa Rzeczypospolitej. Wszedł w konflikt z Kościołem między innymi przez ustawę o ślubach cywilnych i rozwodach.

⁵⁹ Por. E. JABŁOŃSKA-DEPTUŁA, *Kościół – religia – patriotyzm*, Warszawa 1985, 9n.

tysiące wiernych.⁶⁰ W archidiecezji warszawskiej były dwie sufragania, łowicka i warszawska. Łowicką erygował w 1781 roku ks. prymas A. K. Ostrowski; jej uposażeniem było probostwo skierniewickie i makowskie.⁶¹ Warszawa miała swego biskupa sufragana od początku, rezydował on od 1821 roku przy kościele św. Karola Boromeusza na ul Chłodnej.⁶² Bulla erekcyjna wyniosła kościół katedralny do godności archikatedralnej i metropolitalnej. Pierwszym arcybiskupem i metropolitą warszawskim został Franciszek Malczewski, który dzięki staraniom rządu rosyjskiego otrzymał tytuł Prymasa Królestwa Polskiego.⁶³ Tytuł ten był używany przez następców aż do śmierci kardynała A. Kakowskiego. Jedynym wyjątkiem był uległy wobec władzy rosyjskiej arcybiskup S. Kostka Lubicz Choromański, który dobrowolnie, aby nie drażnić władz rosyjskich zrezygnował z tego tytułu. Prymas i jego następcy otrzymali także przywilej stroju kardynalskiego.

Przed Powstaniem Listopadowym duchowieństwo archidiecezji starało się podtrzymać wiarę i moralność w społeczeństwie oraz zachować tożsamość narodową. Troska o kondycję duchową narodu wyrażała się przez podnoszenie poziomu szkolnictwa powszechnego. Była to w dużej mierze zasługa ojców pijarów. Prowadzono pracę charytatywną, bractwa i stowarzyszenia religijne, czego przykładem jest założony przez ks. J. Falkowskiego w Warszawie w 1817 roku pierwszy w Polsce Instytut Głuchoniemych. Na Uniwersytecie Warszawskim powstał Wydział Teologiczny, przekształcony w 1825 roku na Seminarium Główne, zamienione po Powstaniu Styczniowym na Akademię Duchowną, którą włączono w Akademię w Petersburgu.

W czasie Powstania Listopadowego duchowieństwo stolicy jak i archidiecezji poparło zryw narodowy wspierając go materialnie i duchowo. Księża pomagali w organizowaniu „pospolitego ruszenia”, wywiadu i propagandy. W kościołach odczytywano dekryty i zarządzenia rządowe. Dzwony i wota oddane zostały do skarbca narodowego, podobnie jak w czasie Powstania Kościuszkowskiego. Pełnili też służbę kapelańską. W krótkim czasie po jego upadku nastąpiło zjawisko odrodzenia religijnego w zaborze rosyjskim i znalazło swój wyraz w „przed powstaniowej rewolucji moralnej”. Była to walka o trzeźwość narodu i o moralność w życiu społeczno – politycznym. Duże zasługi dla tego dzieła miało czasopismo *Pamiętnik religijno-moralny* zamieszczający artykuły z dziedziny wiary, moralności i historii Kościoła. Kościół w tym okresie był jedyną ostoją narodu, jednoczącą wszystkie warstwy społeczne. Wysilek duszpasterski Kościoła w latach od 1831 do 1860 zaowocował wzrostem świadomości narodowej i odrodzeniem aspiracji niepodległościowej. Od

---

⁶⁰ W. URBAN, *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1815-1965)*, Roma: Ed. Hosianum 1966, 261; por. *APMW, Zb. Kor.*, X/55, *Królestwo Kongresowe 1829*, k. 20; por. M. STOLARCZYK, *Rządy arcybiskupa Antoniego Melchiora Fijałkowskiego w archidiecezji warszawskiej w latach 1844-1861*, Warszawa 1992 BSDW mps, 18 n; por. *Catalogus cleri saecularis ac regularis Archidioecesis Varsaviensis r. 1845, Ordo Divini Offici ad usum Archidioecesis Varsaviensis*, 15-61.

⁶¹ Por. W. KWIATKOWSKI, *Prymasowska kapituła i kolegiata w Łowiczu (1433-1938)*, Warszawa 1939, 217-241.

⁶² Por. R. ARCHUTOWSKI, *Arcybiskupi i biskupi warszawscy*, WAW 8(1918), nr 5-6, 201.

⁶³ Por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 66-67

1860 roku przez kilkanaście miesięcy społeczeństwo stolicy, przy różnych okazjach historycznych manifestowało swą postawę patriotyczną, co spowodowało ostry protest władz carskich skierowany do arcybiskupa warszawskiego.⁶⁴ Obchody te miały charakter religino – narodowy. Po śmierci arcybiskupa A. M. Fijałkowskiego w 1861 roku, który je popierał, doszło do kolejnych manifestacji w Warszawie. Zakończyły się one profanacją kościołów warszawskich i licznymi aresztowaniami uczestników. Administrator archidiecezji ks. prałat A. Białobrzęski na znak protestu nakazał pozamykać sprofanowane świątynie. Za ten akt sprzeciwu został osadzony w Cytadeli warszawskiej i skazany na śmierć. Po licznych interwencjach wyrok ten zamieniono mu na zsyłkę do Bobrujska w Rosji.

W czasie Powstania Styczniowego duchowieństwo archidiecezji zdecydowanie opowiedziało się po stronie walczących. Księża pełnili posługę kapelańską w oddziałach oraz służbę kurierską, zbierali fundusze, dostarczali żywność, ukrywali powstańców i ich sztandary, redagowali powstańczą prasę i ją kolportowali. Organizowali pomoc nie tylko walczącym, ale i ich rodzinom. Szczególną rolę spełniły ocalałe po kasacie zakony, które stały się lazaretami i miejscami schronienia dla rannych. Na polu bitwy poległo 8 księży z archidiecezji.

Po powstaniu struktura administracyjna archidiecezji uległa zmianie. Rząd carski nakazał kategorycznie zmniejszyć liczbę dekanatów. W wyniku tego liczbę ich zredukowano do 15, mimo iż terytorium archidiecezji pozostało bez zmian. Dekanaty: błoński, gabiński siennicki, stanisławowski, strykowski i włodawski przestały istnieć. Wcielono je do sąsiadujących z nimi dekanatów. Nowy podział administracyjny miał ułatwić rusyfikację instytucji kościelnych. Chodziło o to, by dekanatów było tyle ile powiatów. W 1867 roku nowy podział diecezji stał się faktem.

Władze rosyjskie wzmogły represje wymierzone w Kościół, upatrując w nim słuszną ostoję polskości. Represje te wyrażały się między innymi w kilku lub kilkunastoletnich wakatach na stolicach biskupich po śmierci ordynariusza lub po jego zesłaniu. Z archidiecezji w głąb Rosji zesłano na kilka lub kilkanaście lat około 190 kapłanów diecezjalnych i zakonnych, w tym ordynariusza archidiecezji bpa Z. Sz. Felińskiego⁶⁵ i wyznaczonych przez niego administratorów: ks. bp nominata P. Rzewuskiego (nie mógł przyjąć sakry biskupiej z powodu sprzeciwu władz carskich), ks. J. Szczygielskiego i ks. I. Domagalskiego. Około 90 księży doświadczyło więzienia, 11 wyjechało za granicę by uniknąć represji. Na wszystkich kapłanów nałożono 12% podatek oraz kary indywidualne. Wzmogła się też inwigilacja działalności duszpasterskiej Kościoła. Nie dawano pozwoleń na tworzenie nowych parafii i budowanie nowych kościołów. Władze carskie w drastyczny sposób starały się złamać niezależność Kościoła w Królestwie. Zlikwidowano 27 klasztorów, przejęto resztki majątków kościelnych. W zaborze rosyjskim obowiązywał stan wojenny a to ograniczało możliwość podróżowania również duchownych.⁶⁶ Nawet biskup nie mógł pełnić po-

⁶⁴ Por. AAW 1327, *Konsystorz Jeneralny (1819-1887)*, k. 65.

⁶⁵ Por. AAW 325, *Akta...*, dz. cyt., k. 163.

⁶⁶ Por. AAW 325, *Akta Konsystorza warszawskiego 1858-1867*, k. 215.

sługi religijnej poza diecezją a proboszcz poza parafią.⁶⁷ Bez zgody władz nie wolno było kontaktować się ze Stolicą Apostolską, publikować encyklik papieskich i podejmować nowych form duszpasterstwa.

W tym trudnym okresie dziejów Kościoła nastąpiło kolejne odrodzenie religijne w zaborze rosyjskim a jego centrum zogniskowało się w Warszawie. Szczególną rolę w tym procesie odegrała gorliwość duszpasterska kapucynów i księży misjonarzy. Rozpoczęli oni *pracę organiczną* prowadzoną przez posługę w konfesjonatach i kierownictwo duchowe. Ujawniała się wtedy ogromna potrzeba autentycznych autorytetów religijnych i na szczęście Kościół warszawski miał takich ludzi o żarliwej religijności. Przykładem skuteczności duszpasterskiej tego okresu jest działalność ojca kapucyna H. Koźmińskiego, który mimo permanentnej inwigilacji założył w archidiecezji szereg ośrodków życia wspólnego, z których powstało 16 zgromadzeń zakonnych i instytutów świeckich, działających „konspiracyjnie”, w swoich środowiskach, bez stroju zakonnego. Wspólnoty te swoimi charyzmatami odpowiadały na aktualne potrzeby duchowe i społeczne. Pionierskie było zaangażowanie świeckich uformowanych przez kierownictwo duchowe w odpowiedzialności za Kościół. Wielu kapłanów brało udział w nielegalnych organizacjach oświatowych i niepodległościowych, szerząc oświatę w społeczeństwie pozbawionym polskiej szkoły.

W drugiej połowie XIX wieku w archidiecezji na skutek rozwoju przemysłu, w Warszawie, Łodzi oraz w miasteczkach, takich jak Żyrardów, wzrastała liczba wiernych, których trudno było objąć pracą duszpasterską z powodu carskich reskryptów.

Sytuacja Kościoła zmieniła się na lepsze po ukazie tolerancyjnym w 1905 roku. Ostrożny w swojej działalności abp. W. Chościak Popiel erygował kilka nowych parafii. W posłudze biskupiej pomagał mu bp sufragan K. Ruszkiewicz, który nawiązał i utrzymywał konspiracyjnie stałe kontakty ze Stolicą Apostolską.⁶⁸ Zelżały przepisy dotyczące budownictwa sakralnego i duszpasterstwa. Pod koniec 1914 roku archidiecezja warszawska liczyła 293 parafie, 50 parafii filialnych, 597 księży oraz 2 102 162 wiernych. W stolicy najmniejsza parafia katedralna św. Jana Chrzciciela liczyła 23,5 tys. wiernych, M. B. Loretańskiej 50 tys. wiernych a parafia Wszystkich Świętych 80 tys. wiernych. Natomiast w przemysłowej Łodzi, która na przełomie XIX i XX wieku stała się największym ośrodkiem przemysłowym liczącym ponad trzysta tysięcy ludzi, do końca XIX wieku istniały tylko dwie parafie.⁶⁹

W czasie pierwszej wojny światowej społeczeństwo katolickie archidiecezji było silnie skonsolidowane wokół Kościoła. Duże znaczenie miała postawa środowiska warszawskiej inteligencji katolickiej z H. Sienkiewiczem na czele. Dzięki zaangażowaniu w działalność niepodległościową wielu kapłanów Kościoła był obecny we wszystkich liczących się środowiskach. Wojna pozostawiła ogromne zniszczenie na terenie archidiecezji, w gruzach legło wiele świątyń, ludność miast a szczególnie

⁶⁷ Por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 66-67

⁶⁸ Por. R. BENDER, *I wojna światowa i Polska niepodległa (1914-1939)*, w: *Chrześcijaństwo w Polsce*, Lublin 1980, 271.

⁶⁹ *Tamże*, 281.

Warszawy przeżywała klęskę głodu. W tych warunkach Kościół warszawski organizował pomoc charytatywną. Miał także udział w dziele budowania państwowości polskiej poprzez działalność arcybiskupa kard. A. Kakowskiego w Radzie Regencyjnej.

W czasie wojny polsko–bolszewickiej Kościół aktywnie poparł wszystkie wysiłki państwowe i społeczne zmierzające do skutecznej obrony Ojczyzny. Wśród różnorodnych działań był powszechny udział duchowieństwa i wiernych w pożyczce, zwanej Pożyczką Odrodzenia Narodowego, która miała dostarczyć środków potrzebnych do obrony kraju. Wielu księży i alumnów archidiecezji zgłosiło się do służby kapelańskiej i sanitarnej w armii. Wśród nich był ks. I. Skorupka, który zginął na polu chwały pod Ossowem w okolicach Radzimina, prowadząc wraz z dowódcą do ataku batalion 36 Pułku Legii Akademickiej. W czasie jego pogrzebu, który stał się manifestacją patriotyczną, odznaczono go Krzyżem *Virtuti Militari* 5 klasy⁷⁰. Po odzyskaniu niepodległości okazało się, że przez prawie sto lat liczba katolików w archidiecezji warszawskiej wzrosła pięciokrotnie. Była jedną z największych diecezji w świecie, liczyła bowiem ponad dwa miliony wiernych. Zrodziła się więc potrzeba jej podziału ze względu na nowo powstałe skupiska ludzi, takie jak Łódź, oraz ze względu na dobro duchowe wiernych.⁷¹

Papież Benedykt XV, biorąc pod uwagę życzenia arcybiskupa warszawskiego A. Kakowskiego, dnia 20 grudnia 1920 roku powiadomił go o powołaniu do istnienia diecezji łódzkiej. Powstała ona z 5 dekanatów wydzielonych z archidiecezji warszawskiej. Liczyła na początku 67 parafii ze 120 kapłanami oraz z ponad półmilionową rzeszą wiernych. Kardynał Kakowski za zgodą Stolicy Apostolskiej konsekrował na biskupa księdza Władysława Tymienieckiego, dziekana łódzkiego i 28 czerwca 1921 roku przekazał mu władzę nad nową diecezją łódzką.⁷² Wobec licznych problemów duszpasterskich, jakie ujawniły się po odzyskaniu niepodległości, zebrał się w Warszawie synod, który w 1922 roku uporządkował prawo i wytyczył nowe kierunki działalności Kościoła. Kardynał Kakowski, aby usprawnić działalność duszpasterską, dokonał podziału diecezji na dziewiętnaście dekanatów.

Kolejna zmiana granic archidiecezji warszawskiej nastąpiła 28 października 1925 roku na mocy konkordatu ze Stolicą Apostolską, która bullą *Vixdum Poloniae unitas* wprowadziła nowy podział diecezji polskich.⁷³ Do diecezji płockiej został wówczas przyłączony z archidiecezji warszawskiej dekanat gostyniński, do diecezji podlaskiej z dekanatu jadowskiego została włączona parafia Kamionna i wieś Szynkarzyna – Czapłowizna, oraz parafie Czerwonka, Olesin, Wiśniew i Wierzbno a także wsie Antoniew i Dąbrowa. Taki stan przetrwał do czasu drugiej wojny światowej.

⁷⁰ Por. *Kościół w czasie wojny polsko – bolszewickiej 1919 – 1920* opr. M.M. DROZDOWICZ, A. SERAFIN, *Typografia*, Warszawa 1995, 6–7; por. Z.M. MUSIALIK, *Wojna polsko – bolszewicka 1919 – 1920*, Włocławek: Włocławskie Wydawnictwo Diecezjalne 1991, 111.

⁷¹ Por. B. BIAK, *Powstanie...*, art. cyt., 198.; por. B. Kumor, *Ustrój...*, dz. cyt., 701-795

⁷² Por. B. BIAK, *Powstanie...*, art. cyt., 198.

⁷³ Por. H.E. WYCZAŃSKI, *Sytuacja prawna Kościoła Katolickiego w Polsce*, w: *HKP*, t. 2, 12 n.; por. B. BIAK, *Powstanie...*, art. cyt., 198.

W okresie międzywojennym nastąpiło ożywienie życia religijnego w archidiecezji. Powstały nowe ośrodki duszpasterskie. Rozwinęło się duszpasterstwo stanowe. Szczególną rolę w formacji intelektualno – duchowej inteligencji katolickiej pełniło jezuickie środowisko w Warszawie i franciszkańskie w Niepokalanowie. Ośrodek w Laskach dzieło matki R. Czackiej i ks. W. Korniłowicza stał się miejscem poszukiwań i konwersji ludzi z różnych środowisk. Redagowano tu czasopismo *Verbum*, mające duży wpływ na rozwój kultury teologicznej i neotomizmu.⁷⁴ Działała prężnie w tym okresie Akcja Katolicka.⁷⁵ Ks. prałat M. Godlewski proboszcz parafii Wszystkich Świętych zajął się tzw. „kwestią robotniczą” i zorganizował Chrześcijańskie Związki Zawodowe oraz inne instytucje społeczno – kościelne wspierające robotników. Duszpasterstwo charytatywne i wydawnicze rozwinął ks. I. Kłopotowski. Powstało wiele czasopism i dzienników katolickich, archidiecezja miała własny teatr, kino, radiostację.⁷⁶ Księża byli współpracownikami redakcji pism świeckich o szerokim wachlarzu politycznym i współpracownikami Polskiego Radia, brali udział w życiu politycznym, zasiadali w Sejmie i Senacie. Istniał Wydział Teologiczny na Uniwersytecie Warszawskim kształcący kolejne pokolenia kapłańskie. Rektorem Uniwersytetu Warszawskiego do czasu nominacji biskupiej był w latach 1927-1928 ks. A. Szlagowski. Na uniwersytetach polskich powstało duszpasterstwo akademickie. W stolicy na ten cel oddano pobernardyński kościół Św. Anny, w którym pracował duszpastersko ks. E. Szwejnic, zyskując sławę powiernika i wychowawcy studiumjącej młodzieży oraz współ organizatora związku *Iuventus Christiana*. Tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej 30 grudnia 1938 roku umarł kardynał A. Kakowski arcybiskup warszawski. Przez kilka następnych miesięcy aż do wybuchu wojny szukano kandydata na arcybiskupstwo warszawskie.

Z chwilą rozpoczęcia drugiej wojny światowej archidiecezja liczyła⁷⁷:

Wierni	1 368 400
Parafie	254
Dekanaty	18
Kościół filialne	29
Kościół klasztorne	28
Kaplice publiczne	28

Liczba duchownych archidiecezji w tym okresie wynosiła około 600. W czasie okupacji znaczna część archidiecezji znalazła się w Generalnej Guberni. Rządcą ar-

⁷⁴ Por. J. KŁOCZOWSKI, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Paryż 1991, t. 2. 150.

⁷⁵ *Tamże*, 143.

⁷⁶ Por. R. BENDER, *I wojna...*, dz. cyt., 288-289.

⁷⁷ Por. J. WYSOCKI, Archidiecezja warszawska, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939-1945*, pr. zb. Red. Z. ZIELIŃSKI, Warszawa: ODISS 1982, 271 n.

chidiecezji z woli Stolicy Apostolskiej został wikariusz kapitulny arcybiskup Stanisław Gall, który swoją postawą podnosił na duchu wiernych na początku okupacji. Po jego śmierci w 1942 roku wikariuszem kapitulnym został wybrany biskup A. Szlagowski.⁷⁸ On też przy pomocy kapituły warszawskiej kierował archidiecezją do końca okupacji. Ludność na tych terenach podlegała represji i germanizacji. W szczególnie trudnej sytuacji znalazła się zachodnia część archidiecezji znajdująca się w Kraju Warty, gdzie przewidywano całkowitą eksterminację ludności polskiej. Na tych terenach większość kościołów pozamykano. Niektóre zamieniono na magazyny a księży wywieziono do obozów koncentracyjnych. W archidiecezji kapłanów aresztowanych i represjonowanych było ponad 300, z tego 96 poniosło śmierć, wielu z nich znalazło się w obozach koncentracyjnych gdzie zmarło 38 kapłanów. Archidiecezja warszawska poniosła duże straty w klerze diecezjalnym i zakonnym. Szacuje się je na 11,5% stanu przedwojennego nie licząc tych księży, którzy przeżywszy obozy i więzienia wkrótce po uwolnieniu zmarli.⁷⁹ Z rozstrzelanych i zamęczonych ojciec M.M Kolbe już jest ogłoszonym świętym, a kandydatami na ołtarze są: ks. kan. R. Archutowski (1882-1943), rektor Seminarium Duchownego w Warszawie aresztowany między innymi za pomoc niesioną Żydom, wyróżniał się niezłomną postawą w obozie; ks. E. Detkens (1885-1942), duszpasterz młodzieży akademickiej; ks. M. Oziębłowski wikariusz parafii św. Wawrzyńca w Kutnie i jego proboszcz ksiądz M. Woźniak, aresztowani za gorliwą służbę duszpasterską i wierność Chrystusowi i Jego Kościołowi, oraz ks. Z. Sajna proboszcz i dziekan z Góry Kalwarii, który w kazaniach odważnie piętnował zbrodnie okupanta.⁸⁰ W tych warunkach trwała nieprzerwanie praca duszpasterska Kościoła zarówno w ramach przyzwolenia jak i konspiracji, w postaci katechezy, przygotowania do życia sakramentalnego, pracy charytatywnej. Przy Radzie Głównej Opiekuńczej działa Caritas, który umożliwiał Kościołowi organizowanie pomocy najbardziej potrzebującym, dzieciom, ludziom starszym, wysiedlonym, pozbawionym pracy, zamkniętym w więzieniach i obozach oraz nie mającym środków do życia. Wielu księży i siostr zakonnych mimo grozących represji i niejednokrotnie za cenę utraty życia niosło pomoc ludności żydowskiej. Plebanie, klasztory i inne zabudowania kościelne w Warszawie i poza nią stały się miejscem schronienia i przetrwania dla wielu Żydów.⁸¹ Przykładem takiej postawy był wspomniany już ks. prałat M. Godlewski (1865-1945), o którym znany profesor L. Hirszfeld powiedział: *...ksiądz Godlewski cały żar swojego kapłańskiego serca poświęcił teraz wyłącznie Żydom. Był w ciągłym kontakcie z gminą żydowską, uruchomił kuchnię Caritasu i rozdawał zupę każdemu, kto był głodny. Niejeden raz*

---

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ Por. W. JACEWICZ, J. WOŚ, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939-1945*, Warszawa: ATK 1977, t. 2, zeszyt 2, 341-382; por. L. MULLEROWA, A. STANOWSKI, *Lata wojny i okupacji (1939-1945)*, red. J. KŁOCZYŃSKI, Lublin 1980, 302-309.

⁸⁰ Por. L. KRÓLIK, Archidiecezja warszawska, w: *Męczennicy za wiarę*, Warszawa 1996, 208-232

⁸¹ Por. W. Bartoszewski, Po obu stronach muru, w: *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939-1945*, opr. W. BARTOSZEWSKI, Z. LEWINÓWNA, Kraków: Znak 1969, 69.

interweniował w sprawach getta u władz niemieckich...,⁸² oraz przełożona Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi, siostra M. Getter,⁸³ która uratowała około 500 dzieci żydowskich. Na terenie Warszawy grupa działaczy katolickich skupionych w organizacji pod nazwą Front Odrodzenia Polski, ze znaną pisarką Zofią Kossak na czele zainicjowała akcję pomocy Żydom, która przybrała ramy organizacyjne Rady Pomocy Żydom przy Delegaturze Rządu na Kraj.⁸⁴

W Powstaniu Warszawskim (1 sierpnia do 2 października 1944 roku) będącym heroicznym zrywem społeczeństwa Warszawy nie zabrakło udziału ludzi Kościoła. Kapłani wspierali nie tylko modlitwą i posługą sakramentalną walczących, ale towarzyszyli im w walce oraz pełnili ofiarną służbę w szpitalach. Wśród najbardziej popularnych postaci, cieszących się autorytetem powstańczej młodzieży byli: dominikanin B. Przybyłowski i jezuita T. Rostworowski. W powstaniu zginęło 23 kapłanów, między nimi sławny warszawianin profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego ks. J. Salamucha, którego zamordowano wraz z rannymi w szpitalu na Ochocie. Zniszczeniu uległo większość kościołów warszawskich.

Po wojnie w 1945 roku Kościół warszawski wraz ze społeczeństwem stanął do wielkiego dzieła odbudowy stolicy i kraju. W Warszawie zniszczono około 55 świątyń i wiele innych obiektów kościelnych., Stolica Apostolska 4 marca 1946 roku ustanowiła unię personalną w osobie Prymasa Polski A. Hlonda, łączącą najstarszą metropolię gnieźnieńską z najmłodszą metropolią warszawską. Odtąd Warszawa stała się główną rezydencją Prymasa Polski. Po ingresie kardynał 24 czerwca 1947 roku rozpoczął odbudowę katedry warszawskiej i powołał do tego wielkiego dzieła Radę Odbudowy Kościołów Warszawy. Podzielił Warszawę na dwa dekanaty: Warszawski Północny i Warszawski Południowy oraz powołał cztery nowe: nowodworski, pruszkowski, piaseczyński i rembertowski.

Po śmierci prymasa A. Hlonda, 22 października 1948 roku papież Pius XII mianował arcybiskupem gnieźnieńsko – warszawskim biskupa lubelskiego S. Wyszyńskiego. Jego działalność duszpasterska przypadła na trudny okres konfrontacji systemu totalitarnego, jakim był komunizm, z chrześcijaństwem. Prymas usiłował ułożyć poprawne stosunki Kościoła z Państwem na mocy porozumienia zawartego z rządem z dnia 14 kwietnia 1950 roku.⁸⁵ Umowa ta nie była respektowana przez władzę komunistyczną, która realizowała politykę stalinowską w Polsce. Rządzący chcieli mieć wpływ na obsadę stanowisk kościelnych, likwidowali wszelkie formy niezależnej działalności kościelnej. Wprowadziły cenzurę wydawnictw kościelnych. Upaństwowili w 1950 roku Caritas. Usiłowały rozbić Kościół przez kolaboranckie

---

⁸² Por. G. FEDOROWSKI, *Ludwik Hirszfild*, Warszawa 1985, 102-103; por. L. HIRSZFELD, W cieniu kościoła Wszystkich Świętych, w: *Ten jest z ojczyzny mojej, dz. cyt.*, 816; por. J. KŁOCZOWSKI, *Dzieje...*, dz. cyt. 172.

⁸³ *Tamże*.

⁸⁴ Por. *Ten jest... dz. cyt.*, 940-1002.

⁸⁵ Por. W. URBAN, *Ostatni etap...*, dz. cyt., 549-551.

organizacje.⁸⁶ Wielu księżom wytaczano fałszywe procesy i skazywano na więzienia. Wielu poddano różnym represjom. Alumnów seminariów duchownych wcielano do specjalnych jednostek wojskowych po to by, przez indoktrynację zniechęcić ich do kapłaństwa lub wychować w lęku i posłuszeństwie wobec tzw. *władzy ludowej*.⁸⁷ W tej sytuacji prymas wypowiedział słynne słowa *non possumus*. Za swoją postawę został aresztowany 25 września 1953 roku i pozostał w więzieniu do października 1956 roku. W odosobnieniu przygotował milenijne obchody Chrztu Polski i program duszpasterski skonkretyzowany w *Wielkiej Nowennie*. W 1957 roku dokonał reorganizacji struktury archidiecezjalnej. Wzrosła do 32 liczba dekanatów. Erygował nowe parafie. Często parafie i świątynie powstawały bez zgody władz komunistycznych. Był to heroiczny wysiłek laikatu i kapłanów. Przykładem takiego wspólnego działania było budowanie kościoła w Zbroszy Dużej. Proboszcza parafii, ks. Cz. Sadłowskiego, Służba Bezpieczeństwa nie zdołała złamać torturami między innymi dzięki postawie wiernych, którzy ukrywali i bronili swego duszpasterza oraz poparciu ze strony ks. Prymasa. Innym przykładem budowania świątyni a zarazem wspólnoty, była parafia w Izabelinie wraz z ks. A. Fedorowiczem, który umarł w opinii świętości. Był to kapłan, który pierwszy na terenie Polski za pozwoleniem ks. prymasa S. Wyszyńskiego wprowadzał w życie wspólnoty parafialnej liturgię posoborową i był ... *inicjatorem soborowej odnowy, której sednem w sferze doktryny i w sferze praktycznego postępowania jest powrót do Ewangelii i zajmowanie się w jej świetle potrzebami współczesnego świata*.⁸⁸ Po usunięciu religii ze szkół rozwijała się katechizacja przyparafialna oraz duszpasterstwo środowiskowe, takie jak: ruch oazowy, który kształtował postawy moralne młodzieży, ruch pielgrzymkowy, duszpasterstwo akademickie, środowisk twórczych, robotników, samotnych matek i chorych. W organizowaniu duszpasterstwa samotnych matek oraz chorych szczególnie zasłużyła się zmarła w opinii świętości pani T. Strzembosz (1930-1970)⁸⁹ a także pani A. Lossow. Na początku lat pięćdziesiątych Ks. T. Fedorowicz zorganizował w Laskach ogólnopolskie duszpasterstwo niewidomych. Rozwijała się także w tym okresie akcja misji parafialnych i rekolekcji odprawianych przez specjalne ekipy misjonarzy zakonnych połączona z nawiedzeniem kopi obrazu Matki Boskiej Jasnogórskiej. Niezwykłą postacią tego czasu był ks. B. Bozowski, duszpasterz tzw. „*marginesu społecznego*”, oraz ludzi w różny sposób skłóconych z Panem Bogiem i Kościołem, którego ks. J. Pałyga nazwał *Proboszczem niezwyklej parafii*. Jego parafianami byli: *ludzie porażeni przez życie, odepchnięci, niekochani o pokrętnych życiorysach; ludzie z problemami. Szczególnie dużo serca okazywał młodym gniewnym i zagubionym. Przychodzili do niego z różnych melin, niektórzy-prosto z więzienia. Przyjmował ich jak ojciec synów marnotrawnych... Wielu z nich wprowadził na pro-*

⁸⁶ Por. J. KŁOCZOWSKI, *Dzieje...*, dz. cyt., 187.

⁸⁷ Por. A. LESIŃSKI, *Służba wojskowa kleryków w PRL 1959-1980*, Olsztyn 1995, 5-9.

⁸⁸ Por. Ksiądz Aleksander Fedorowicz w Kościele dzisiejszym, w: *W nurcie zagadnień posoborowych*, red. B. BEJZE, B.R. WOSIEK, Warszawa 1975, t. 7, 6-7.

⁸⁹ Por. T. FEDOROWICZ, Teresa Strzembosz, w: *Chrześcijananie*, red. bp B. BEJZE, Warszawa: ATK 1974, t. 1, 373-374; por. Wspomnienia o Teresie Strzembosz, w: *Chrześcijananie...*, dz. cyt., t. 14, 375-393.

stą drogę- pojednania z Bogiem i ludźmi.⁹⁰ Wielkim wydarzeniem zwiastującym niezawisłość Polski było wyniesienie na Stolicę Piotrową 16 października 1978 roku kardynała Karola Wojtyłę oraz powstanie ruchu solidarnościowego w 1980 roku za-inspirowanego między innymi pierwszą wizytą papieską w Ojczyźnie (1978 r.). Kolejne pielgrzymki papieskie z nawiedzeniem stolicy (w: 1983, 1987, 1991 r.), inspirowały odrodzenie moralne. W stanie wojennym Kościół Warszawski spieszył z pomocą represjonowanym i internowanym niezależnie od konfesji. Powstał wtedy przy Kościele św. Marcina w Warszawie Komitet Pomocy Internowanym, któremu patronował ks. B. Dembowski, późniejszy biskup włocławski. Kościół św. Stanisława Kostki na Żoliborzu stał się miejscem szczególnych modlitw za Ojczyznę, a duszpasterz robotników ks. J. Popiełuszko zapłacił życiem za głoszenie ewangelicznej prawdy. Obecnie trwa proces zmierzający do wyniesienia go na ołtarze. W 1988 roku Stolica Apostolska erygowała w Warszawie Papieski Wydział Teologiczny.⁹¹

Już w niezawisłej Polsce 25 marca 1992 roku na mocy bulli *Totus Tuus Poloniae Populus* papieża Jana Pawła II nastąpiło oddzielenie metropolii gnieźnieńskiej od warszawskiej oraz podział archidiecezji. Powstała wtedy diecezja warszawsko – praska obejmująca Warszawę prawobrzeżną i wschodnią część archidiecezji. W skład tej diecezji weszły następujące dekanaty: aniński, bródnowski, grochowski i praski (w obrębie miasta), poza miastem: jadowski, legionowski, miński, otwocki, radzyński, rembertowski, siennicki, stanisławowski, wołomiński, nowodworski tylko z dwiema parafiami św. Michała Archaniola i św. Piotra i Pawła (poza obrębem miasta), ponadto do tej diecezji przyłączono parafie wydzielone z diecezji płockiej takie jak: Rybienko- Leśna, oraz miejscowości: Arciechów, Kania Polska, Myszyniec, Popielarze i Zegrze Południowe. Ostatecznie do tej diecezji przydzielono 161 parafii. Kościołem katedralnym został Kościół św. Floriana na Pradze. Pierwszym ordynariuszem tej diecezji mianowano bpa pomocniczego archidiecezji warszawskiej ks. bpa Kazimierza Romaniuka. Według informatora diecezji warszawsko-praskiej z 1996 roku diecezja składała się z 4 dekanatów warszawskich i 13 poza warszawskich.⁹²

Granice archidiecezji stanowią: od wschodu Wisła, od południa granice dekanatów wareckiego i mogielnickiego, od zachodu grójeckiego, tarczyńskiego, grodziskiego i błońskiego. Granica północna określona jest Wisłą i dekanatem kampinoskim. Na początku w skład archidiecezji weszło 9 dekanatów warszawskich i 8 dekanatów pozawarszawskich. Dekanaty warszawskie: bielański, mokotowski, ochocki, staromiejski, śródmiejski, ursynowski, wolski i żoliborski. Poza miastem: błoński, goszczyński, grodziski, grójecki, piaseczyński, pruszkowski, tarczyński i warecki. Z dawnego dekanatu nowodworskiego wydzielono 8 parafii (Górki Kampinowskie,

⁹⁰ Por. J. PAŁYGA, *Proboszcz niezwyklej parafii*, Warszawa : Pallottinum 1990, 6 nn.

⁹¹ Por. *Informator na rok akademicki 1996/97*, Warszawa 1996, 3.

⁹² Por. WAW 74(1992), nr 3, 137-140, por. *Informator diecezji warszawsko-praskiej 1996*, 78-83.

Kazuń, Leoncin, Łomianki, Łomna, Secymin, Wiersze, Buraków), które znalazły się po lewej stronie Wisły i włączono je do archidiecezji warszawskiej⁹³

Według informatora archidiecezji warszawskiej z 1996 roku dekanatów w archidiecezji było 28, w tym, czternaście miejskich i czternaście poza warszawskich, 192 parafii i 86 ośrodków duszpasterskich. Ludności na terenie archidiecezji było ok. 1 525 000, w tym 95% deklaroowało swoją przynależność do Kościoła Katolickiego.⁹⁴ Inkardynowanych do archidiecezji warszawskiej było 637 kapłanów. Kościół św. Jana Chrzciciela w Warszawie zachował godność katedry. Biskupem archidiecezji pozostał ks. kard. J. Glemp Prymas Polski. Archidiecezja i Diecezja Warszawsko-Praska oraz Ordynariat Polowy we wspólnym seminarium duchownym kształcą swoich alumnów. W 1998 roku studiowało 216 alumnów: 122 z archidiecezji, 82 z diecezji warszawsko-praskiej, 12 z ordynariatu polowego. Funkcje wychowawcze w seminarium pełniło 12 kapłanów, zaś 49 prowadziło wykłady.⁹⁵ Większość powołanych do kapłaństwa pochodzi z rodzin inteligentnych i robotniczych, wielu z nich przychodzi do seminarium z różnych ruchów religijnych działających w Kościele. Szczególne zasługi w budzeniu powołań kapłańskich ma formacja lektorów powołana w 1966 roku, którą prowadzi od kilkunastu lat ks. prałat W. Kądziała, zasłużony także w promowaniu muzyki religijnej na terenie archidiecezji. Oprócz wspomnianego seminarium duchownego Ksiądz kardynał J. Glemp Prymas Polski powołał 11 czerwca 1990 roku Archidiecezjalne Seminarium Duchowne „Redemptoris Mater”, formujące alumnów w duchowości neokatechumenalnej.

Z archidiecezji warszawskiej powstała także diecezja łowicka, w skład której weszły dekanaty: białorawski, brzozowski, krośniewicki, kutnowski, lubocheński, dwa łowickie (kolegiata i św. Ducha), mszczonowski, rawski, skierniewicki, sochaczewski, żychliński, żyrardowski. Z diecezji łódzkiej przyłączono dekanaty: łączycki, tumski oraz 4 parafie z dekanatu strykowskiego: Domosin, Głowno, Głowno Osiny, Głowno Zabrzeźnia. Zaś z diecezji płockiej parafie: Osmolin, Pacyna, Sanniki, Słubice, Zych, z dekanatu gąbińskiego Suserz i z dekanatu gostynińskiego Trąbki.⁹⁶ Według informatora diecezji łowickiej z 1995 roku diecezja ta posiadała 21 dekanatów i 161 parafii. Całość diecezji łowickiej tworzy zachodnią część archidiecezji warszawskiej. Katedrą diecezji stała się Kolegiata Łowicka pod wezwaniem Wniebowzięcia N.M.P., a pierwszym ordynariuszem został biskup pomocniczy siedlecki A. Orszulik.⁹⁷

Podział ten podyktowany był potrzebami duszpasterskimi Kościoła w Polsce. W liście Jana Pawła II do Kościoła w Polsce czytamy: *Organizacja ta ma na celu pełniejsze dostosowanie misji Kościoła – czyli wszechstronnie podjętej ewangelizacji –*

⁹³ Tamże.

⁹⁴ Por. *Informator archidiecezji warszawskiej*, opr. G. KALWARCZYK, Warszawa: Civitas Christiana 1996, 148-162.

⁹⁵ Por. *Informator na rok akademicki 1996/97*, Warszawa 1996, 9-13.

⁹⁶ Por. WAW 74(1992), nr 3, 137. 140.

⁹⁷ Por. *Informator diecezji łowickiej 1995*, Łowicz 1995, 101-108.

do warunków i wymagań jakie stawiają czasy w których żyjemy i w których wypadnie żyć następnym pokoleniom na naszej ojczyźnej ziemi.⁹⁸ Innym motywem tej reorganizacji było: *ażebym przez ubogacenie biskupiej postugi Chrystus Pan bardziej stawał się obecny wśród społeczeństwa całej naszej Ojczyzny na różnych miejscach.*⁹⁹

W nowych warunkach społeczno – politycznych Kościół warszawski kontynuuje pozytywne i sprawdzone metody duszpasterskie a także podejmuje współczesne wyzwania. Jednym z nich było zorganizowanie przez proboszcza parafii Św. Józefa w Warszawie ks. prałata J. Sikorskiego, ogólnokrajowego duszpasterstwa więźniów. Wróciła do szkół katecheza, w 944 szkołach archidiecezji warszawskiej o różnym profilu prowadzona jest katecheza obejmująca 239 545 uczniów co stanowi 91,1%, 289 kapłanów diecezjalnych, 56 zakonnych, 1 diakon, 11 braci zakonnych, 204 siostry zakonne i 405 katechetów świeckich zaangażowanych jest w katechezę.¹⁰⁰ Odrodziła się także Akcja Katolicka. Archidiecezja ma własne radio i wydawnictwa, na jej terenie znajdują się dwie uczelnie teologiczne: Papieski Wydział Teologiczny i Akademia Teologii Katolickiej w Warszawie. Trwa od 1993 roku permanentna formacja kapłanów obejmująca swoim programem 21 roczników kapłańskich. Powstała również Szkoła Formacji Wychowawców Seminaryjnych, zatwierdzona przez Komisję Episkopatu Polski (1995 r.), zorganizowana z inicjatywy ojców duchownych ks. T. Huka i ks. M. Cholewę, pracujących w warszawskim seminarium duchownym oraz ks. J. Augustyna SJ. Dzieło to służy nie tylko Kościołowi w Polsce, bowiem z tej formacji korzystają kapłani z sąsiednich krajów. Archidiecezja ma swój wkład w dzieło misyjne Kościoła. Księża i świeccy misjonarze z archidiecezji warszawskiej pracują w: Afryce, Ameryce Łacińskiej, Azji i Rosji. Przykładem ofiarnego posługiwania w Związku Radzieckim, a następnie Rosji była praca ks. T. Pikusa założyciela katolickiego College'u imienia św. Tomasza z Akwinu w Moskwie (1991 r.) skierowanego przez ks. Prymasa J. Glempa do duszpasterstwa Polaków. Pierwszy w Moskwie po 50 latach 8 grudnia 1990 roku, odprawił Mszę św. na schodach katolickiego kościoła pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny zamienionego przez komunistów na zakład produkcyjny.¹⁰¹ Przetarł on szlaki duszpasterskie dla wielu kapłanów aktualnie pracujących w Rosji. Wiele firm polskich, takich jak: Pracownia Konserwacji Zabytków, Energopol, Budimex i inne instytucje wspierały odbudowę wielu świątyń na terenie byłego Związku Radzieckiego, wielu też pracujących w tych instytucjach przewoziło nielegalnie teksty Biblii i literaturę religijną dla wiernych żyjących na „Nieludzkiej ziemi”. W tym dziele szczególnie zasłużył się dyrektor PKZ H. Pakuła, odznaczony w katedrze warszawskiej prymasowskim orderem. Księża wykładowcy PWTW i seminarium warszawskiego wykla-

⁹⁸ Por. JAN PAWEŁ II, List do Kościoła w Polsce w związku z ustanowieniem nowej organizacji Kościelnej na ręce Episkopatu pod przewodnictwem Ks. Kard. Józefa Glempa Przewodniczącego Konferencji Biskupów i Prymasa Polski w: *L'Osservatore Romano* 13(1992), nr 3-4, 67.

⁹⁹ *Tamże.*

¹⁰⁰ Por. *Informator archidiecezji, dz. cyt.*, 212-214.

¹⁰¹ Por. Z. WIETRZAK, *Kościół Katolicki w Europie środkowo-wschodniej*, Kraków: WAM 1997, 33-34 ; por. T. PIKUS, *Byłem świadkiem przełomu*, Warszawa 1994, 57-61.

dają w seminarium duchownym w Grodnie i w Polskim Centrum Katolickim w Wilnie. Niezwykle cenny wkład w rozwój kultury, w tym też teologicznej, ma ks. J. Twardowski, poeta o niezwyklej wrażliwości na Boga w ludziach i piękno stworzonego świata. Przemilczany w poprzednim okresie doczekał się w Niepodległej Polsce zasłużonej sławy. Wymienione w tym artykule postacie są reprezentantami wielkiej rzeszy kapłanów i wiernych, tworzących historię Kościoła warszawskiego.

Kończące się dwutysiąclecie chrześcijaństwa i dwusetlecie Kościoła Warszawskiego o tak bogatej przeszłości każe z nadzieją patrzeć w trzecie tysiąclecie. Fundamentem tej nadziei jest działanie Ducha Świętego Który odradza Kościół warszawski przez pełne dynamiki duchowej wspólnoty i ruchy religijne. Trwa także IV Synod Kościoła warszawskiego, mający na celu usprawnienie posługi duszpasterkiej, powołany w 1998 roku przez księdza arcybiskupa warszawskiego kardynała J. Glempa.

5. Krótkie biografie ordynariuszy, sufraganów i administratorów warszawskich

Diecezja warszawska powstała w dużej mierze z woli króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II. Po wielu zabiegach dyplomatycznych została erygowana 19 października 1798 roku przez papieża Piusa VI już za panowania Fryderyka III.¹⁰² Polityka władz pruskich zmierzała do całkowitego podporządkowania sobie Kościoła i diecezji na terenie zaboru przez ograniczenie jego praw w majestacie legalności. Sytuacja Kościoła i diecezji nie uległa też istotnej poprawie w czasach Księstwa Warszawskiego (1806-1813). Kościół i diecezja warszawska doświadczyła bezwzględności etatyizmu napoleońskiego, usankcjonowanego przez władze polskie, zdominowane przez wolnomularzy.

Po zmianie granic dokonanych na Kongresie Wiedeńskim, diecezja warszawska znalazła się w Królestwie Kongresowym włączonym w struktury wielkiego imperium rosyjskiego. Z racji prestiżowo – politycznych, diecezja została wyniesiona do godności archidiecezji i metropolii.¹⁰³ Sytuacja Kościoła kolejny raz uległa zmianie i stała się jeszcze trudniejsza, ponieważ była inna koncepcja i tradycja władzy carskiej. Imperatorzy Rosji łączyli najwyższą władzę państwową z najwyższą władzą religijną, byli głową Cerkwi byli ponad prawem. To „samo dzierżawie” miało charakter konfesyjny, religia miała służyć jako instrument władzy. Władze carskie usiłowały podporządkować sobie Kościół katolicki przez represję, niejednokrotnie drastyczne, wywierane na hierarchii i wiernych archidiecezji warszawskiej. Mimo tych

¹⁰² Por. AAW 878, *Wiadomość historyczna o biskupstwie warszawskim od 1790-1836*, k. 1-8; por. W. MAŁEJ, *Szkice do dziejów archidiecezji warszawskiej*, Rzym 1966, 66 n.

¹⁰³ Por. AAW 731, *Akta biskupstwa warszawskiego. Urządzenia z Konsystorza i Administratora Arcybiskupa od 1808- 1820*, k. 6-8; por. APMW, *Zb. Kor. X/51, Księstwo warszawskie 1808*, k. 28; por. J. WYSOCKI, Kościół w Księstwie wobec systemu napoleońskiego, *HKP*, 308; por. M. WĘGLEWICZ, Zabiegi prawodawcze i dyplomatyczne nad utworzeniem Arcybiskupstwa Warszawskiego, *WAW* 8(1918), nr 5-6, 185-194.

represji Kościół katolicki był jedyną instytucją publiczną na terenie imperium carskiego, która wspierała nurt życia narodowego. To w nim dokonywał się przekaz tradycji i etosu narodowego, choćby przez systematyczną posługę duszpasterską, stałą katechezę, kazania, cykl roku liturgicznego, tak głęboko związany z obyczajowością religijną i narodową, sprawowanie sakramentów a także nabożeństw specyficznych dla naszej kultury.¹⁰⁴ Ponadto same świątynie oraz instytucje kościelne były pomnikami sławnej przeszłości. Kościół pomimo represji i ciągłego dyskryminowania nie mógł w swoim postępowaniu i nauczaniu nie uznać praw do oporu przeciw carskiemu bezprawiu. Nawet lojaliści spośród hierarchów kościelnych, których było niewielu, wielokrotnie doprowadzani byli do sytuacji, w których już nie z racji patriotycznych ale pasterskich, jako ludzie Kościoła, musieli zająć postawę sprzeciwu, postawę już dalej nie mogą ustąpić. Wielu biskupów okresu między powstaniowego widząc realne zagrożenie dla swoich Kościołów lokalnych w osobach administratorów diecezjalnych mianowanych przez zaborców zachowywało pozory lojalności, by prowadzić w miarę normalne funkcjonowanie życia religijnego i diecezjalnego. Niezależnie od stopnia zaangażowania patriotycznego troszczyli się o poziom moralny i duchowy społeczeństwa, co było ich niewątpliwą zasługą w zachowaniu tożsamości narodu i wychowywało do niepodległości. O wielkości zagrożeń może świadczyć fakt, że pod koniec trwającego 25 lat stanu wojennego, w czasie rządów paskiewiczowskich, w ośmiu diecezjach Królestwa Kongresowego nie było ani jednego ordynariusza, a jeżeli władza później godziła się na obsadzenie stolicy biskupiej, to tylko ludźmi starymi, schorowanymi i uległymi. Archidiecezja warszawska była w szczególności sposobem szykanowana. Wakat na stolicy biskupiej wyniósł łącznie 48 lat. Każdy administrator wierny Kościołowi albo tracił urząd po kilku miesiącach, albo kończył posługiwanie zsyłką w głąb Rosji.¹⁰⁵

W tym kontekście historycznym trzeba widzieć wielkość posługi biskupów i arcybiskupów warszawskich – pasterzy, którzy mimo przeciwności wypełniali powierzone im przez Kościół zadania. Niestety, w tym lakonicznym opracowaniu nie sposób obliczyć wszystkie ich zasługi. Ograniczamy się jedynie do scharakteryzowania ich posługi, niekiedy kilkumiesięcznej w archidiecezji warszawskiej.

Ordynariusze:

Ks. bp Józef Bończa Miaskowski¹⁰⁶ (29 X 1798 – 11 XI 1804) Pierwszy i zarazem ostatni biskup diecezji warszawskiej, był jej organizatorem. Będąc prepozytem kapituły poznańskiej wielokrotnie mediował z rządem pruskim w sprawach praw

¹⁰⁴ Por. A. FAJĘCKI, Z dziejów organizacji archidiecezji warszawskiej, WAW 18(1928), nr 12, 424-429; por. E. JABŁOŃSKA-DEPTUŁA, *Kościół – religia – patriotyzm, dz. cyt.*, 10 n.

¹⁰⁵ Por. J. SKOWRONEK, Kościół i społeczeństwo wobec polityki caratu w dobie powstania styczniowego, *SKChW*, Warszawa 1987, 88.

¹⁰⁶ Por. J. WYSOCKI, Niektóre dokumenty związane z pierwszym biskupem Warszawy Józefem Bończą Miaskowskim, WAW 61(1971), nr 1, 22-23; por. M. MANTEUFFLOWA, Józef hr. Bończa Miaskowski, w: *PSB*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, t. 20, 539.

Kościoła i uposażenia kleru. Był realistą, który posiadał właściwą ocenę sytuacji. Z dużym krytycyzmem traktował władze pruskie, co pozwoliło mu optymalnie rozwiązać sprawy konfliktowe. W sytuacji dość dużego rozprężenia dyscypliny kościelnej przywrócił karność kleru diecezjalnego i zakonnego. Osobiście zwizytował wszystkie parafie diecezji, co w owym czasie było dużym przejawem gorliwości pasterskiej. Wprowadził w diecezji zwyczaj systematycznych konferencji dekanalnych. Bronił praw Kościoła a szczególnie seminariów duchownych przed likwidacją i germanizacją.¹⁰⁷

Sede vacante: 11 XI 1804 - 2 X 1818 r.

Ks. abp Franciszek Skarbek Malczewski¹⁰⁸ (2 X 1818 – 18 IV 1819) jako biskup kujawsko-kaliski, zapisał się w dziejach tamtej diecezji jako pasterz roztropny i miłosierny. Był pierwszym arcybiskupem warszawskim i delegatem apostolskim, któremu Stolica Apostolska zleciła zorganizowanie pierwszego podziału administracyjnego Kościoła w Królestwie Polskim. Objął urząd w czasach ograniczenia przez rząd praw Kościoła. Ten pierwszy Prymas Królestwa Polskiego rządził archidiecezją zaledwie 4 miesiące. W przeddzień śmierci podpisał, niestety niezbyt szczęśliwy w skutkach, dekret kasaty 3 opactw, 45 klasztorów i 11 kolegiat na terenie Królestwa Polskiego w celu zapewnienia uposażenia dla katedr, biskupstw, kapituł oraz seminariów. Nie zjednał sobie szacunku tak świeckich jak i duchownych. Pochowany został na Powązkach.¹⁰⁹

Ks. abp Szczepan Kolumna Hołowczyc¹¹⁰ (17 XII 1819 – 12 VI 1823) biskup sandomierski, wikariusz kapitulny kapituły warszawskiej, po swoim poprzedniku pełnił również obowiązki delegata Stolicy Apostolskiej i kontynuował reorganizację biskupstw w Królestwie. Mimo podeszłego wieku był gorliwym pasterzem, szczególnie troszczył się o poziom szkolnictwa powszechnego. Ceniony za swój wkład w naukę, został w 1821 roku członkiem honorowym Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Otworzył Wydział Teologiczny w Uniwersytecie Warszawskim. Zasłużył się także w dziele reformy Akademii Krakowskiej.¹¹¹

Ks. abp Wojciech Skarszewski¹¹² (11 VII 1824 – 12 VI 1827), senator i pisarz koronny, brał czynny udział w życiu politycznym, biskup chełmski. Był przeciwni-

¹⁰⁷ Por. AAW 873, *Wizyta generalna katedry św. Jana w Warszawie 1862-1863*, k. 13 n; por. AAW syg. d. 921, *List Bp. J.B. Miaskowskiego do kapituły Warszawskiej 9. VI. 1802*, k. 1; por. W. KWIATKOWSKI, I ordynariusz warszawski J.B. Miaskowski, art. cyt., 18-38.

¹⁰⁸ Por. M. ŻYWCZYŃSKI, *Malczewski*, w: *PSB* 1974, t. 19, 279-280; por. P. NITECKI, *Malczewski*, w: *BKP* 1992, 135; Por. J. WIETESKA, Sylwetki arcybiskupów metropolitów warszawskich, *WAW* 58(1968), nr 11-12, 251; por R. ARCHUTOWSKI, *Arcybiskupi...* art. cyt., 195; por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 97.

¹⁰⁹ Por. R. ARCHUTOWSKI, *Arcybiskupi...* art. cyt., 195; por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, 97-98.

¹¹⁰ Por. K. MROZOWSKA, M. ŻYWCZYŃSKI, *Hołowczyc*, w: *PSB*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1960-1961, t. 9, 595-596; por. P. NITECKI, *Hołowczyc*, w: *BKP* 1992, 81; por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 98; por. R. ARCHUTOWSKI, *Arcybiskupi...*, art. cyt., 195.

¹¹¹ Por. AAW 1129, *Akta Arcybiskupstwa Warszawskiego. Korespondencja Arcybiskupa S. Hołowczycy 1819-1821*, k. 1 n; por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, 98.

¹¹² *Tamże*.

kiem reform i Sejmu Czteroletniego, zdecydowanie opowiedział się za Targowicą. Od kary śmierci w czasie Insurekcji Kościuszkowskiej ocalił go nuncjusz apostolski W. Litta i sam Naczelnik. Karę tę zmieniono mu na więzienie. Opozycja na czele z ks. H. Kołłątajem wymusiła na biskupie A. Malinowskim, rezydującym wtedy w Warszawie, aby na rynku Starego Miasta „pozbawił” go publicznie święceń kapłańskich i biskupich. Od tego momentu, po odprawieniu rekolekcji, zmienił radykalnie swoje życie. W dobrych postanowieniach wytrwał aż do śmierci. Zanim został arcybiskupem warszawskim ze szczególną gorliwością o charakterze ekspiacyjnym służył diecezji chełmińskiej. W czasach Księstwa Warszawskiego był odważnym obrońcą praw Kościoła. Zostawszy arcybiskupem warszawskim starał się tę funkcję pełnić z godnością i troskliwością. Zabiegał o formację intelektualną i duchową kleru, rządził sprawiedliwie. Był jednym z najgorliwszych biskupów tego okresu. Uporządkował prawo Kościelne na terenie diecezji. Zreformował Wydział Teologii na Uniwersytecie Warszawskim, przekształcając go w Seminarium Główne. Jego szczególną troską było wykształcenie kleru.¹¹³

Ks. abp Jan Paweł Paweża Woronicz¹¹⁴ (18 I 1828 – 5 XII 1828), prałat kapituły warszawskiej ceniony mówca, kaznodzieja (wygłaszał sławne mowy pogrzebowe i patriotyczne), poeta zwany Jeremiaszem polskim, uprzednio biskup krakowski. Był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Odznaczał się głęboką wiarą, wielką wiedzą i prawością życia. Wprowadził zwyczaj corocznych rekolekcji dla kapłanów i egzaminy księżowskie. Odnowił dom arcybiskupów warszawskich. Koronował w katedrze warszawskiej cara Mikołaja I na króla polskiego. Człowiek który, jak go określił M. Mochnacki: *czuwał, żeby płomień gorejący na nim nigdy nie wygasł*.¹¹⁵

Sede vacante : 5 XI 1828 - 10 XI 1836 r.

Ks. abp Stanisław Kostka Choromański¹¹⁶ (10 XI 1836 – 21 II 1838), biskup sejneński, był krótko arcybiskupem warszawskim, bo rządy objął po nominacji dopiero 15. I. 1837 roku, w czasach szczególnych represji po powstaniu listopadowym tak wobec narodu jak i Kościoła. Człowiek nadzwyczaj roztropny, był lojalny wobec władz carskich. Nie poparł powstania i był przeciwny zaangażowaniu w nim duchowieństwa. Taka postawa zdecydowała, że władze uznały go za człowieka odpowiedniego na stanowisko arcybiskupa. Odznaczał się pobożnością i miłosierdziem chrześcijańskim. Zrezygnował z używania tytułu Prymasa Królestwa Polskiego, aby nie drażnić władz carskich.¹¹⁷

Sede vacante : 21 II 1838 - 10 I 1856 r.

---

¹¹³ Por. H. E. WYCZAWSKI, Skarszewski, w: *SPTK*, Warszawa : ATK 1983, t. 4, 92; por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 98-99; por. R. ARCHUTOWSKI, *Arcybiskupi...*, art. cyt., 196-197.

¹¹⁴ Por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 99; por. B. BIJAK, *Powstanie...*, art. cyt., 200.

¹¹⁵ *Tamże*, 197.

¹¹⁶ *Tamże*.

¹¹⁷ *Tamże*, 198-199; por. M. GODLEWSKI, Choromański, w: *PSB*, Kraków 1937, t. 3, 427-428.

Ks. abp Antoni Melchior Fiałkowski¹¹⁸ (10 I 1856 – 5 X 1861) uprzednio sufragan płocki, pod koniec życia cieszył się niekwestionowanym autorytetem. Jego rządy w archidiecezji przypadły na czas ożywienia nadziei narodu na odzyskanie niepodległości. Był dzielnym obrońcą praw Ojczyzny, Narodu i Kościoła, upominając się o nie w memoriałach do cara. Ostatni, podpisany na łożu śmierci, w ostrym tonie domaga się możliwości zwoływania synodów i zaprzestania dyskryminacji Kościoła, zniesienia ograniczeń liczby kleryków w seminariach, oraz zwolnienia z więzień kapłanów. Domagał się możliwości swobodnego porozumiewania się ze Stolicą Apostolską. Umierając, przed ostatnim błogosławieństwem, zachęcał otaczających go biskupów, by *nie opuścili spraw Narodu i Kościoła*. Jego pogrzeb był wielką manifestacją polityczną.¹¹⁹

Ks. abp Zygmunt Szczęśny Feliński¹²⁰ (6 I 1862 – 15 III 1883/+17 IX 1895). W niezwykle trudnym czasie przyszło mu pełnić posługę biskupią. Warszawa wrzała po krwawym stłumieniu manifestacji patriotycznych. Arcybiskup został niemiłe przyjęty przez środowisko świeckie i duchowne. Tuż przed przyjazdem do Warszawy wyrobiono mu opinię „służki moskiewskiego”. Wiele krzywdy wyrządziła mu prasa nieżyczliwa Kościołowi. W czasie 16-miesięcznych rządów dokonał bardzo wiele. Świadomy potęgi Rosji starał się wyciszyć nastroje. Dążył do odnowy duchowej i moralnej diecezji. Zobligował duchowieństwo do formacji intelektualnej i duchowej. W trosce o sprawy duchowe sierot i kobiet z ulicy założył Zgromadzenie Rodzin Maryji. Zorganizował dokształcanie i rekolekcje dla księży. Dbał o poziom nauczania w seminarium i Akademii Duchownej. Jako senator bronił polskiej racji stanu. Wielokrotnie upominał się o prawa Narodu. Troszczył się o Unitów, znajdujących się w tragicznej sytuacji. Po wybuchu Powstania Styczniowego solidaryzował się z ruchem patriotycznym. Protestował przeciw represjom w czasie powstania. Skierowany do cara memoriał, nagłośniony w świecie zachodnim, spowodował jego zsyłkę w głąb Rosji. Po zrzeczeniu się urzędu Arcybiskupa Warszawskiego 15 III 1883 r. powrócił z wygnania i za miejsce pobytu obrał Kraków, gdzie zmarł 17 IX 1895 r. Obecnie trwa proces beatyfikacyjny.¹²¹

Sede vacante : 6 I 1862 - 15 III 1883.

Ks. abp Wincenty Teofil Chościak – Popiel¹²² (15 III 1883 – 7. XII 1912), biskup płocki, bp kujawsko-kaliski. Przez 7 lat przebywał na zesłaniu w Nowogrodzie

¹¹⁸ Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 101; por. B. BIAK, *Powstanie...*, art. cyt., 200-201.

¹¹⁹ Por. AAW 518, *Zarządzenia Arcybiskupa A. M. Fijałkowskiego oraz Konsystorza Generalnego Warszawskiego 1857 – 1860*, k. 1nn; por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, 101-102; por. R. ARCHUTOWSKI, *Arcybiskupi...*, art. cyt., 198-199.

¹²⁰ Por. M. GODLEWSKI, Feliński, w: *PSB*, Kraków 1948, t. 4, 410-412; por. H.E. WYCZAWSKI, Feliński, w: *SPTK*, Warszawa: ATK 1981, t. 1, 461-464.

¹²¹ Por. AAW 560, *Odezwa Arcybiskupa Metropolity Warszawskiego w przeddzień wyjazdu do Rosji – udzielenie pełnomocnictwa Bp. P. Rzewuskiemu 13.VI.1863*, k. 1; por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 102-114; por. R. ARCHUTOWSKI, *Arcybiskupi...*, art. cyt., 200-201.

¹²² Por. R. BENDER, A. GAŁKA, Popiel, w: *PSB*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, t. 27, 580-582; por. R. ŻMUDA, Popiel, w: *SPTK*, Warszawa : ATK 1982, t. 3, 414-417.

za sprzyjanie powstaniu styczniowemu i obronę praw Kościoła. W chwili przyjęcia władzy w archidiecezji, która była w „opłakany stan”, był w porównaniu z innymi biskupami postacią pozytywną, chociaż lata zsyłki spowodowały, że nie manifestował swoich uczuć patriotycznych i był skłonny do godziwego kompromisu z władzami. Naród czuł w nim oddanego i roztropnego rzecznika. Ograniczył swoją działalność przede wszystkim do spraw duszpasterskich, wiele uwagi poświęcając odrodzeniu życia religijnego i moralnego społeczeństwa. Erygował nowe ośrodki duszpasterskie. Uzyskał zgodę na budowę wielu Kościołów. Zainicjował Konferencję Episkopatu Polskiego. Wspierał działalność charytatywną. Jego szczególną troską było formowanie duchowieństwa.¹²³

Aleksander kard. Kakowski¹²⁴ (7 V 1913 – 30 XII 1938) rozpoczął posługę w przededniu pierwszej wojny światowej. Wzywał duchowieństwo do organizowania pomocy ludziom doświadczonym dramatem wojny. Wspierał akcje pomocy humanitarnej i dzieła dobroczynne. Na przedmieściach stolicy, na Bródnie, założył dom pracy dla najbiedniejszych. Za zgodą episkopatu był członkiem Rady Regencyjnej. Wniósł cenny wkład w kształtowanie się załączków państwowości i kultury politycznej. Jego staraniem otwarto w 1918 roku Wydział Teologiczny na Uniwersytecie Warszawskim i utworzono duszpasterstwo akademickie. W 1919 roku otrzymał godność kardynalską. Mimo licznych obowiązków społecznych nie zaniedbywał pracy pasterskiej. Wizytował parafie, wspierał dzieło kształcenia katechetów i katechetek, zainicjował organizowanie bibliotek i czytelni parafialnych. Zwołał synod w 1922 roku. Nadał nowy statut kapitule katedralnej i zreformował kurię metropolitalną. Popierał chrześcijańskie związki zawodowe i inne organizacje społeczno – religijne. Życzył sobie by po śmierci pochowano go wśród najbiedniejszych na cmentarzu bródnowskim. W pamięci narodowo – kościelnej został zapis o jego autorytecie a także wiele barwnych anegdot, ukazujących cechy jego osobowości.¹²⁵

Po jego śmierci następuje kolejny kataklizm dziejowy - druga wojna światowa. Archidiecezja warszawska wyszła z tego okresu z dużymi stratami. Wielu księży zginęło lub zostało zamordowanych, wiele kościołów legło w gruzach, wielu ludzi zostało doświadczonych i naznaczonych piętnem wojny po przeżyciach łagrów i obozów koncentracyjnych. Na ten czas Bóg zesłał dwóch niezwykłych prymasów.

August kard. Hlond¹²⁶ (4 III 1946 – 22 X 1948). W jego osobie nastąpiła unia z archidiecezją gnieźnieńską. Jako arcybiskup metropolita gnieźnieńsko-warszawski z zapalem podjął dzieło odbudowy świątyń wraz z katedrą warszawską. Wspierał akcje charytatywną. Mając pełnomocnictwa Stolicy Apostolskiej, już w 1945 roku ustanowił administratorów apostolskich na ziemiach zachodnich. Dokonał reorganizacji

¹²³ Por. AAW 772, *Zarządzenie i odezwa Arcybiskupa Warszawskiego W. T. Ch. Popiela do duchowieństwa archidiecezji warszawskiej 1885-1889*, k. 1 nn; por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 114-119; por. R. ARCHUTOWSKI, *Arcybiskupi...*, art. cyt., 200-201.

¹²⁴ Por. Z. DŁUŻEWSKA-KAŃSKA, Kakowski, w: *PSB*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964-1965, t. 11, 426-428; por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 119-124.

¹²⁵ Por. A. KAKOWSKI, *Pamiętniki...*, t. 1-3, Warszawa 1936; W. MALEJ *Szkice...*, dz. cyt., 119-124.

¹²⁶ Por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 124-131; por. B. BIAK, *Powstanie...*, art. cyt., 202-204.

struktury diecezjalnej. Troszczył się o Polonię i duszpasterstwo polonijne. W trudnych czasach instalowania się władzy komunistycznej ożywiał nadzieje na zwycięstwo nad tym nieludzkim systemem. Jako czciciel Matki Bożej wierzył i przewidywał, że to zwycięstwo przyjdzie za jej pośrednictwem.¹²⁷

Stefan kard. Wyszyński¹²⁸ (7 II 1949 – 28 V 1981) biskup lubelski, arcybiskup metropolita gnieźnieńsko-warszawski prymas Polski. Nieugięty obrońca praw narodu i Kościoła. Wkrótce po nominacji kardynalskiej (12.I. 1953), został za swoją postawę uwięziony 25 września tegoż roku, przez władze komunistyczne. W czasie pobytu w więzieniu wypracował program pracy duszpasterskiej. Z jego inicjatywy, dnia 26 VIII 1956 roku doszło do uroczystego ślubowania na Jasnej Górze z udziałem milionowej rzeszy wiernych. Wydarzenia października 1956 roku pozwoliły mu na powrót do Warszawy. Dokonał nowego podziału archidiecezji na dekanaty, których liczba wzrosła do 32. Przewodniczył Konferencji Episkopatu Polski. Posiadał specjalne uprawnienia Stolicy Apostolskiej. Był również ordynariuszem wiernych obrządku greko-katolickiego. Był uczestnikiem Soboru Watykańskiego II.¹²⁹ Wspierał Solidarność w jej walce o demokrację i niezawisłość narodu. Po wyborze Kardynała Karola Wojtyły na papieża przygotował jego pierwszą pielgrzymkę do Polski. Nazwano go Prymasem Tysiąclecia. Trwa jego proces beatyfikacyjny.

Józef kard. Glemp¹³⁰ biskup warmiński mianowany (7 VII 1981) arcybiskupem metropolitą gnieźnieńsko-warszawskim Prymasem Polski. W 1983 roku mianowany został kardynałem. Jest Przewodniczącym Konferencji Episkopatu Polski i opiekun duszpasterstwa polonijnego. Po rozwiązaniu 25 III 1992 r. unii personalnej archidiecezji gnieźnieńsko-warszawskiej, został arcybiskupem metropolitą warszawskim zachowując godność Prymasa Polski. Jego rozwaga pozwoliła narodowi godnie przejść przez trudny okres stanu wojennego. Przygotował 5 wizyt apostolskich Ojca Świętego do Ojczyzny, przyczynił się do zawarcia Konkordatu (1998), przewodniczył II Ogólnopolskiemu Synodowi Plenarnemu, w 1998 roku otworzył IV Synod Archidiecezji Warszawskiej.

Biskupi-sfragani warszawscy:

Ks. bp Jan Chrzyciel Albertrandi,¹³¹ (18 XII 1795 - 10. VIII. 1808) wykształcony w kolegiach jezuickich, profesor i ojciec duchowny jezuitów, wydawca i redaktor, członek Towarzystwa Ksiąg Elementarnych, bibliotekarz królewski, współzałożyciel i prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk, kanonik gnieźnieński i archidiakon

¹²⁷ Por. S. KOSIŃSKI, *Daj mi duszę*, Łódź 1979, 13.

¹²⁸ Por. P. RAINA, *Kardynał Wyszyński*, Londyn 1979, t. 1; por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 131-146.

¹²⁹ *Tamże*, 131-146.

¹³⁰ Por. G. KALWARCZYK, *Dzieje archidiecezji warszawskiej w zarysie*, w: *Rocznik archidiecezji warszawskiej 1990*, Warszawa 1993, 73; por. P. NITECKI, *Glemp*, w: *BKP*, Warszawa 1992, 67.

¹³¹ Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 248

warszawski. Erudyta, autor wielu publikacji historycznych. Bronił Seminarium Duchowne przed ingerencją władz pruskich, był gorliwym wizytatorem szkół warszawskich.

Ks. bp nominat Jowiusz Fryderyk Bystrzycki¹³² (8 I 1821 - 10 VII 1821) nominację otrzymał 7 miesięcy przed śmiercią nie zdążył przyjąć sakry biskupiej.

Ks. bp Mikołaj Jan Manugiewicz¹³³ (27 IX 1822 - 19 XII 1825) profesor Akademii Zamojskiej, zdolny i pracowity duszpasterz, prałat kapituły i biskup sufragan archidiecezji warszawskiej, następnie biskup sejneński.

Ks. bp Franciszek Pawłowski¹³⁴ (9 IV 1827 - 21 V 1829) pochodził z Pomorza, wspierał patriotyczne zaangażowanie duchowieństwa, pracował w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, mianowany koadiutorem biskupa A. Prażmowskiego, przeszedł do Płocka.

Ks. bp Tomasz Chmielewski¹³⁵ (2 X 1837 - 30 VII 1844) wikariusz kapitułny archidiecezji, troszczył się o podniesienie poziomu katechezy i organizował katechumenat dla ludności pochodzenia żydowskiego dość licznie w tym czasie przyjmujących katolicyzm lub protestantyzm w Warszawie¹³⁶.

Ks. bp Jan Dekert¹³⁷ (27 IX 1858- 19 XI 1861) kanonik kapituły metropolitalnej, gorliwy proboszcz parafii św. Karola Boromeusza, działał w Towarzystwie Dobroczynności i Radzie Opiekuńczej Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych, niezwykle dobrej człowiek i niezwykle pracowity biskup.

Ks. bp nominat Paweł Rzewuski¹³⁸ (16 III 1863 - 27 X 1865) kanonik kapituły metropolitalnej, wikariusz generalny i kapitułny, biskup nominat, sakry biskupiej nie mógł przyjąć z powodu sprzeciwu władz rosyjskich. Rządy w archidiecezji sprawował po deportacji abpa Z. Sz. Felińskiego. Niezlomny obrońca praw Kościoła, autor wielu publikacji teologicznych, zesłany w głąb Rosji.

Ks. bp Kazimierz Ruszkiewicz¹³⁹ (14 XII 1884 - 14 IX 1925) profesor i rektor seminarium duchownego, proboszcz parafii św. Krzyża w Warszawie, wikariusz generalny i kapitułny, gorliwy i pracowity pasterz.

---

¹³² Por. P. NITECKI, Bystrzycki, w: *BKP*, Warszawa 1992, 36.

¹³³ Por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 271; por. P. NITECKI, Manugiewicz, w: *BKP*, Warszawa 1992, 135-136.

¹³⁴ Por. P. NITECKI, Pawłowski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 161.

¹³⁵ Por. AAW 925, *Akta Arcybiskupów Warszawskich 1794-1833*, k. 417.

¹³⁶ Por. AAW518, *Biskup sufragan Administrator Archidiecezji Warszawskiej*, k. 1-3.

¹³⁷ Por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 253-254; por. P. NITECKI, Dekert, w: *BKP*, Warszawa 1992, 46; por. R. ARCHUTOWSKI, *Arcybiskupi...*, art. cyt., 201-202.

¹³⁸ Por. P. NITECKI, Rzewuski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 183; por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 276.

¹³⁹ Por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 276; por. R. ARCHUTOWSKI, *Arcybiskupi...*, art. cyt., 202; por. P. NITECKI, Ruszkiewicz, w: *BKP*, Warszawa 1992, 182.

Ks. bp Stanisław Gall¹⁴⁰ (29 VII 1918 – 17 XI 1918, 5 I 1939- 6 I 1940, 6 I 1940 – 11 IX 1942) profesor i rektor seminarium, kanonik kapituły metropolitalnej w Warszawie, pierwszy bp połowy Wojska Polskiego, generał dywizji. Po odejściu z wojska w 16 II 1933 roku otrzymał godność arcybiskupa. W latach od 1939 do 1940 roku był wikariuszem kapitulnym. W 1940 roku mianowany administratorem apostolskim archidiecezji warszawskiej.

Ks. bp Władysław Szcześniak¹⁴¹ (25 V 1925 – 9 IX 1926) profesor i wicerektor seminarium duchownego, proboszcz parafii św. Barbary w Warszawie, profesor Uniwersytetu Warszawskiego.

Ks. bp Antoni Władysław Szlagowski¹⁴² (9 VII 1928 – 28 II 1956) profesor seminarium duchownego, kanonik kapituły metropolitalnej, dziekan Wydziału Teologicznego, a następnie rektor Uniwersytetu Warszawskiego (1927-1928), wikariusz generalny, proboszcz parafii św. Barbary w Warszawie, od 1942-1946 roku wikariusz kapitulny archidiecezji warszawskiej, od 1945 roku arcybiskup. Był autorem wielu publikacji teologicznych i sławnym kaznodzieją.

Ks. bp Zygmunt Choromański¹⁴³ (7 V 1946 – 26 XII 1968) profesor seminarium, kanonik kapituły metropolitalnej, kanclerz kurii, proboszcz parafii św. Aleksandra w Warszawie. Był sekretarzem Konferencji Episkopatu Polski w latach 1946-1968, oraz wikariuszem generalnym i kapitulnym archidiecezji warszawskiej. W trudnym czasie panowania komunizmu bronił praw Kościoła.

Ks. bp Wacław Majewski¹⁴⁴ (7 V 1946 – 14 I 1983) profesor seminarium duchownego, kanonik kapituły metropolitalnej, wikariusz generalny archidiecezji warszawskiej, proboszcz parafii Najświętszego Zbawiciela w Warszawie.

Ks. bp Jerzy Modzelewski¹⁴⁵ (18 XI 1958 – 27 X 1986) proboszcz parafii w Milanówku i Ząbkach oraz św. Teresy w Warszawie, kanclerz kurii, kanonik kapituły metropolitalnej, wikariusz generalny archidiecezji warszawskiej, przewodniczący Rady Prymasowskiej Budowy Kościołów Warszawy.

Ks. bp Bronisław Dąbrowski¹⁴⁶ (11 I 1962 – 25 XII 1997) kanonik kapituły metropolitalnej, sekretarz Konferencji Episkopatu Polski (1969), członek Komisji

¹⁴⁰ Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt., 257-258; por. P. NITECKI, Gall, w: *BKP*, Warszawa 1992, str. 62.

¹⁴¹ Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 279-280; por. P. NITECKI, Szcześniak, w: *BKP*, Warszawa 1992, 199.

¹⁴² Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 281; por. P. NITECKI, Szlagowski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 202.

¹⁴³ Por. P. NITECKI, Choromański, w: *BKP*, Warszawa 1992, 38; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 72.

¹⁴⁴ Por. P. NITECKI, Majewski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 134; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 69.

¹⁴⁵ Por. P. NITECKI, Modzelewski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 143.

¹⁴⁶ Por. P. NITECKI, Dąbrowski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 45; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 80.

Wspólnej Przedstawicieli Rządu i Episkopatu, obrońca praw Kościoła, wikariusz generalny. Od 8 VI 1982 arcybiskup.

Ks. bp Władysław Miziołek¹⁴⁷ (19 II 1969 – 1 II 1992) profesor i rektor seminarium warszawskiego, kanonik kapituły metropolitalnej, wikariusz generalny oraz kapitulny archidiecezji warszawskiej, proboszcz parafii św. Aleksandra w Warszawie. Od 1992 roku na emeryturze. Zaangażowany w działalność ekumeniczną.

Ks. bp Zbigniew Józef Kraszewski¹⁴⁸ (5 XI 1970 – 25 III 1992) profesor i rektor seminarium duchownego, kanonik kapituły metropolitalnej, wikariusz generalny, proboszcz parafii Bożego Ciała w Warszawie, przeniesiony w 1992 roku na sufragana nowo utworzonej diecezji warszawsko-praskiej. Ogólnopolski duszpasterz kombatanatów.

Ks. bp Kazimierz Romaniuk¹⁴⁹ (20 II 1982 – 25 III 1992) profesor i rektor seminarium duchownego, kanonik kapituły metropolitalnej, wikariusz generalny. Autor licznych publikacji biblijno-teologicznych, tłumacz Biblii tzw. warszawsko-praskiej. Od 1992 roku, pierwszy ordynariusz diecezji warszawsko-praskiej.

Ks. bp Marian Duś¹⁵⁰ (21 XII 1985) biskup pomocniczy archidiecezji warszawskiej, wikariusz generalny, wcześniej profesor i prefekt seminarium duchownego, proboszcz parafii Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Pyrach.

Ks. bp Stanisław Kędziora¹⁵¹ (12 III 1987 – 25 III 1992) profesor, prefekt i wicerektor seminarium duchownego, kanonik kapituły metropolitalnej, proboszcz parafii Wszystkich Świętych w Warszawie. Od 1992 roku biskup pomocniczy diecezji warszawsko-praskiej.

Ks. bp Piotr Jarecki¹⁵² (16 IV 1994) profesor seminarium duchownego w Warszawie, referent w Sekretariacie Prymasa Polski, zastępca sekretarza generalnego Konferencji Episkopatu Polski (1994-1996). Od 1996 jest krajowym asystentem Akcji Katolickiej w Polsce i opiekunem Akcji Katolickiej w Archidiecezji Warszawskiej.

---

¹⁴⁷ Por. P. NITECKI, Miziołek, w: *BKP*, Warszawa 1992, 143; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 82.

¹⁴⁸ Por. P. NITECKI, Kraszewski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 113; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 84.

¹⁴⁹ Por. P. NITECKI, Romaniuk, w: *BKP*, Warszawa 1992, 179; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 86.

¹⁵⁰ Por. P. NITECKI, Duś, w: *BKP*, Warszawa 1992, 53; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 88.

¹⁵¹ Por. P. NITECKI, Kędziora, w: *BKP*, Warszawa 1992, 101; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 90.

¹⁵² Por. G. KALWARCZYK, *Informator Archidiecezji Warszawskiej 1996*, Warszawa: Civitas Christiana 1996, 15.

Biskupi sufragani łowiccy:

Ks. bp Daniel Ostrowski¹⁵³ (18 XII 1815 – 4 IX 1831) sufragan łowicki, rezydował prawdopodobnie w Chełmnie i nie chciał pełnić funkcji biskupiej w Warszawie

Ks. bp Henryk Ludwik Plater¹⁵⁴ (27 IX 1858 – 4 VII 1863) jego biskupia posługa wypadła na bardzo trudny czas dla archidiecezji. W 1863 roku był jedynym biskupem w Królestwie. Pełnił swą misję z niezwykłą gorliwością mimo podeszłego wieku i choroby.

Ks. bp Józef Zawitkowski¹⁵⁵ (26 V 1900 – 25 III 1992) biskup pomocniczy warszawski do 1992 roku, następnie biskup pomocniczy łowicki. Organizator szkoły dla organistów, autor wielu publikacji religijnych i kompozycji muzycznych.

Administratorzy warszawscy w czasie *sede vacante* :

Ks. Adam Prażmowski¹⁵⁶ (15 XI 1804 - 29 X 1807) prepozyt warszawski wikariusz kapitulny. Od 1818 roku, biskup płocki. Bronił seminarium duchowne przed ingerencją władzy pruskiej.

Ks. Ignacy Raczyński¹⁵⁷ (29 X 1807 - 27 XI 1815) później arcybiskup gnieźnieński i administrator apostolski dla diecezji warszawskiej.

Ks. Andrzej Wołowicz¹⁵⁸ (27 XI 1815 - 2 X 1818) kanonik kapituły katedralnej warszawskiej i wikariusz kapitulny. Od 1819 roku biskup kujawsko-kaliski.

Ks. Szczepan Hołowczyc¹⁵⁹ (23 IV 1819 - 17 XII 1819) później biskup sandomierski, kanonik kapituły metropolitalnej warszawskiej, wikariusz kapitulny.

Ks. Wojciech Skarszewski¹⁶⁰ (4 IX 1823 - 12 VII 1824) później biskup lubelski, wikariusz kapitulny.

---

¹⁵³ Por. P. NITECKI, Ostrowski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 156-157; por. R. ARCHUTOWSKI, Arcybiskupi..., art. cyt., 202.

¹⁵⁴ Por. P. NITECKI, Plater, w: *BKP*, Warszawa 1992, 167; por. R. ARCHUTOWSKI, Arcybiskupi..., art. cyt., 202.

¹⁵⁵ Por. P. NITECKI, Zawitkowski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 235; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 92.

¹⁵⁶ Por. P. NITECKI, Prażmowski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 171; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 65.

¹⁵⁷ Por. P. NITECKI, Raczyński, w: *BKP*, Warszawa 1992, 175-176; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 65.

¹⁵⁸ Por. P. NITECKI, Wołowicz, w: *BKP*, Warszawa 1992, 228; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 65.

¹⁵⁹ Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 98; por. P. NITECKI, Hołowczyc, w: *BKP*, Warszawa 1992, 81; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 65.

¹⁶⁰ Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 98; por. P. NITECKI, Skarszewski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 189; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 66.

Ks. Ksawery Szaniawski¹⁶¹ (16 VI 1827 - 28 I 1828) kanonik metropolitalnej warszawskiej, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, wikariusz generalny.

Ks. Edward Czarnecki¹⁶² (17 XII 1829 - 5 III 1831) kanonik kapituły metropolitalnej warszawskiej, wikariusz kapitulny.

Ks. Adam Paszkiewicz¹⁶³ (11 III 1831 - 17 X 1833) archidiakon kapituły metropolitalnej, wikariusz kapitulny.

Ks. Paweł Straszyński¹⁶⁴ (17 X 1833 - 9 I 1837) kanonik kapituły metropolitalnej, wikariusz kapitulny.

Ks. Michał Wierzbowski¹⁶⁵ (26 II 1838 - 28 II 1838) kanonik kapituły metropolitalnej wikariusz kapitulny.

Ks. Tomasz Chmielewski¹⁶⁶ (28 II 1838 - 30 VIII 1844) biskup sufragan warszawski i wikariusz kapitulny.

Ks. Antoni Melchior Fijałkowski¹⁶⁷ (10 I 1844 - 18 I 1857) biskup sufragan płocki, wikariusz kapituły warszawskiej.

Ks. Antoni Białobrzegi¹⁶⁸ (12 X 1861 - do grudnia 1861) kanonik kapituły metropolitalnej, wikariusz kapitulny. Za obronę praw Kościoła i za swój patriotyzm zesłany do Bobrujska.

Ks. Paweł Rzewuski¹⁶⁹ (14 VI 1863 - 27 X 1865) profesor i wicerektor seminarium duchownego, profesor Akademii Duchownej w Warszawie, kanonik kapituły metropolitalnej, biskup nominat, wikariusz generalny, za obronę praw Kościoła zesłany do Astrachania.

Ks. Jozafat Szczygielski¹⁷⁰ (30 X 1865 - 27 II 1866) kanonik kapituły metropolitalnej, wikariusz generalny, wyznaczony przez arcybiskupa Z. SZ. Felińskiego na rządzącą diecezję. Zesłany za wierność Kościołowi do guberni kazańskiej.

---

¹⁶¹ Por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 66.

¹⁶² Por. B. BIJAK, *Powstanie...*, art. cyt., 200, por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 66.

¹⁶³ *Tamże*.

¹⁶⁴ *Tamże*.

¹⁶⁵ *Tamże*.

¹⁶⁶ Por. P. NITECKI, Chmielewski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 37; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 67.

¹⁶⁷ Por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 101-102; por. P. NITECKI, Fijałkowski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 58; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 67, por. R. ARCHUTOWSKI, *Arcybiskupi...*, art. cyt., 198-199; por. B. BIJAK, *Powstanie...*, art. cyt., 200-201.

¹⁶⁸ Por. B. BIJAK, *Powstanie...*, art. cyt., 201, por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 67.

¹⁶⁹ Por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 276; por. P. NITECKI, Rzewuski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 183; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 67, por. R. ARCHUTOWSKI, *Arcybiskupi...*, art. cyt., 202.

¹⁷⁰ Por. W. MALEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 280; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 68; por. B. BIJAK, *Powstanie...*, art. cyt., 201.

Ks. Ignacy Domagalski¹⁷¹ (28 II 1866 - 4 IV 1866) Kanonik kapituły metropolitalnej, wikariusz generalny. Za obronę praw Kościoła zesłany do guberni samarskiej.

Ks. Stanisław Zwoliński¹⁷² (4 IV 1866 - 29 IX 1872) kanonik kapituły metropolitalnej, wikariusz generalny. Zaakceptowany na tym urzędzie przez władze carskie.

Ks. Antoni Ksawery Sotkiewicz¹⁷³ (4 X 1872 – 16 VI 1883) profesor seminarium duchownego i Akademii Duchownej w Warszawie, kanonik i administrator Archidiecezji Warszawskiej, wikariusz generalny, od 15 III 1883 biskup sandomierski. Troszczył się o formację duchową i intelektualną kapłanów i o dyscyplinę kościelną.

Ks. Kazimierz Ruszkiewicz¹⁷⁴ (14 XII 1912 - 14 IX 1913) biskup sufragan wikariusz kapitulny.

Ks. Stanisław Gall¹⁷⁵ (5 I 1939 - 6 I 1940) biskup sufragan i wikariusz kapitulny. Od 6 I 1940 do 11 IX 1942 roku administrator apostolski.

Ks. Antoni Szlagowski¹⁷⁶ (18 IX 1942 - 31 V 1946) biskup sufragan i wikariusz kapitulny.

Ks. Zygmunt Choromański¹⁷⁷ (27 X 1949 - 28 V 1981) biskup sufragan, sekretarz episkopatu i wikariusz kapitulny.

Ks. Władysław Miziołek¹⁷⁸ (28 V 1981-9 VII 1981) biskup sufragan, wikariusz kapitulny.

* * *

To przyjrzenie się dziejom instytucji kościelnych i ludziom Kościoła warszawskiego na przestrzeni tych minionych dwustu lat pozwala na stwierdzenie, że ten Ko-

¹⁷¹ Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 254; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 68, por. B. BIAK, *Powstanie...*, art. cyt., 201, por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 71.

¹⁷² Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 286; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 68, por. B. BIAK, *Powstanie...*, art. cyt., 201; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 71.

¹⁷³ Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 278; por. P. NITECKI, Sotkiewicz, w: *BKP*, Warszawa 1992, 193; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 68; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 71.

¹⁷⁴ Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 276; por. P. NITECKI, Ruszkiewicz, w: *BKP*, Warszawa 1992, 182; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 68; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 71.

¹⁷⁵ Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 257; por. P. NITECKI, Gall, w: *BKP*, Warszawa 1992, 62; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 68; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 71.

¹⁷⁶ Por. W. MAŁEJ, *Szkice...*, dz. cyt. 281; por. P. NITECKI, Szlagowski, w: *BKP*, Warszawa 1992, 202; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 69; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 71; por. B. BIAK, *Powstanie...*, art. cyt., 202.

¹⁷⁷ Por. P. NITECKI, Choromański, w: *BKP*, Warszawa 1992, 38; por. J. WYSOCKI, *Powstanie...*, dz. cyt., 39; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 72; por. B. BIAK, *Powstanie...*, art. cyt., 203.

¹⁷⁸ Por. P. NITECKI, Miziołek, w: *BKP*, Warszawa 1992, 143; por. G. KALWARCZYK, *Dzieje...*, art. cyt., 82.

ściół lokalny wniósł duży wkład w rozwój kultury duchowej, intelektualnej oraz materialnej społeczeństwa stolicy i narodu.

THE BICENTENARY OF THE LOCAL CHURCH OF WARSAW IN OUTLINE
(Summary)

In the year 1998 we celebrate the bicentenary of the Archdiocese of Warsaw. This paper is an outline of the rich history of the local Church of the capital of Poland.

In the 11th century was instituted the Archidiaconate of Czersk-Warsaw. In 1798 the pope Pius VI created the Diocese of Warsaw depending directly on the Holy See. In 1818 the pope Pius VII transformed the diocese into archdiocese and metropolitan see.

In the 200 years of its history the local Church of Warsaw took part in the struggle for independence of the Polish nation. It contributed to the spiritual and intellectual development. The paper presents several eminent individuals - secular and clergy - that shaped the rich history of the local Church of Warsaw.